

Γιάννης Μηλιός

[Πληκτρολογήστε το
όνομα της εταιρείας]

ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
Κεφάλαιο 1: <i>Η διαμάχη για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» στις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού</i>	6
1. Η έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού»	
2. Η μαρξιστική θεωρία του κράτους και του έθνους και ο «παγκόσμιος καπιταλισμός». Οι θεωρητικές συνέπειες των πολιτικών θέσεων του Λένιν	
3. Ο προσωρινός παραμερισμός της έννοιας του «παγκόσμιου καπιταλισμού»	
Σημειώσεις	
Κεφάλαιο 2: <i>Μεταπολεμικές θεωρίες για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό»</i>	14
Εισαγωγή	
1. Η παραδοσιακή προσέγγιση	
2. Παραμόρφωση της κοινωνικοοικονομικής δομής: Δυναδισμός, αποδιάρθρωση, δομική ετερογένεια	
3. Η θεωρία της άνισης ανταλλαγής	
4. Η παρέμβαση του Μπετελέμ και η θεωρία της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα	
5. Η θεωρία του πλεονάσματος	
6. Η παγκόσμια (καπιταλιστική) οικονομία, ο υπανάπτυκτος καπιταλισμός και οι ημιπεριφέρειες	
7. Ο «νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας»	
8. Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας και η σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης	
9. Η κριτική του Córdova και του Cardoso	
10. Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας και ο σοβιετικός μαρξισμός	
Επίλογος	
Σημειώσεις	
Κεφάλαιο 3: <i>Κριτική αποτίμηση των θεωριών</i>	32
1. Η αντίθεση μητρόπολης-περιφέρειας και η έννοια του καπιταλισμού	
1.1 Τα μοντέλα και οι πολιτικές τους συνέπειες	
1.2 Το μοντέλο «περιφέρεια»: Οι «αιτίες» της υπανάπτυξης	
1.3 Τα «αποτελέσματα» της υπανάπτυξης	
1.4 Το μοντέλο «μητρόπολη»: Καρικατούρα των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας	
1.5 Κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και υπανάπτυξη	
2. Ιμπεριαλισμός και κρατική εξουσία	
2.1 Κράτος και διεθνοποίηση του κεφαλαίου	
2.2 Κράτος και ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις	
3. Η διεθνοποίηση της παραγωγής και της πραγματοποίησης της υπεραξίας	
3.1 Η τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά	
3.2 Η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους στην παγκόσμια αγορά και η «άνιση ανταλλαγή»	
4. Συμπεράσματα	
Σημειώσεις	
Βιβλιογραφία	51

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αντίληψη ότι η διεθνής οικονομία αποτελεί μια ενιαία κοινωνικο-οικονομική δομή, της οποίας απλά τμήματα αποτελούν οι εθνικές οικονομίες και τα κράτη, έχει ως προέλευση τη μαρξιστική θεωρία ή, ακριβέστερα, ορισμένες εκδοχές της.

Πρόκειται για την αντίληψη περί του «παγκόσμιου καπιταλισμού», η οποία ανιχνεύεται στο εσωτερικό των περισσότερων μαρξιστικών ή μαρξιστικής προέλευσης θεωριών για τον ιμπεριαλισμό.

Δύο είναι τα στοιχεία με βάση τα οποία οι αριστερές θεωρίες ορίζουν, από την πρώτη ήδη δεκαετία του αιώνα, τον ιμπεριαλισμό ως ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού: Ο ιδιαίτερος ρόλος των μονοπωλίων και η διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, εξελίξεις που αντανακλώνονται και στο πολιτικοστρατιωτικό επίπεδο, με τη διαμόρφωση της επεκτατικής-ιμπεριαλιστικής πολιτικής, την αποικιοκρατία και τη νεοαποικιοκρατία.

Οι σύγχρονες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, κυρίως εκείνες που αναπτύχθηκαν από τη δεκαετία του 1970 και μετά, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα της διεθνοποίησης της καπιταλιστικής παραγωγής, θεωρώντας το, οι περισσότερες, ως έκφραση του παγκόσμιου χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τείνουν δηλαδή όλο και περισσότερο οι σύγχρονες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό να θεωρήσουν τη διεθνή καπιταλιστική οικονομία ως μια ενοποιημένη παγκόσμια καπιταλιστική-ταξική δομή.

Η αντίληψη αυτή ότι ο καπιταλισμός υπάρχει μόνο ως παγκόσμιο σύστημα, ότι ο τρόπος λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η παγκόσμια κοινότητα και όχι ο εθνικός κοινωνικός σχηματισμός, θα μορφοποιηθεί με τον πιο καθαρό τρόπο από το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας. Η αντίληψη αυτή θα πάρει την ολοκληρωμένη της θεωρητική μορφή στις εργασίες του I. Wallerstein και του A. G. Frank, εργασίες που θα αποτελέσουν το υπόβαθρο για τη διατύπωση της θεωρίας του «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας», που επιχειρεί να ερμηνεύσει τα φαινόμενα διεθνούς αναδιάρθρωσης της παραγωγής κατά τη δεκαετία του 1980. Η ίδια αντίληψη για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» είναι όμως παρούσα και στις αναλύσεις του σοβιετικού μαρξισμού για τον ιμπεριαλισμό. Υιοθετείτο η αντίληψη αυτή για να θεμελιώσει τη θεωρία της μόνιμης «γενικής κρίσης» του καπιταλισμού, κρίσης που εθεωρείτο ότι προκύπτει κατά κύριο λόγο ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης του παγκόσμιου καπιταλισμού λόγω της δημιουργίας της Σοβιετικής Ένωσης και του «σοσιαλιστικού συστήματος» (I. Οι. Επ. ΕΣΣΔ, 1982, σσ. 156-159). Υιοθετείτο ακόμα για να στηρίξει την άποψη ότι «οι εκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές χώρες και οι χώρες του Τρίτου Κόσμου είναι μέρος ενός και του ίδιου συστήματος (...). Η οικονομική καθυστέρηση των αναπτυσσόμενων χωρών είναι λοιπόν αποτέλεσμα της λειτουργίας της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και του καπιταλιστικού διεθνούς καταμερισμού εργασίας» (Ποπόφ, 1978, σσ. 18-19).

Δεν είναι όμως μόνο οι θεωρητικοί του «νεο-μαρξισμού» ή οι θεωρητικοί της παραδοσιακής Αριστεράς που αντιλαμβάνονται τον καπιταλισμό ως παγκόσμια οικονομικο-κοινωνική δομή. Συγγραφείς όπως ο Μαντέλ-(Μαντέλ, 1975) ή ο Palloix (Palloix, 1973, 1978), αλλά και «νέες» θεωρίες, όπως η θεωρία της «ρύθμισης» (Regulation, βλ. Aglietta, 1982, Lipietz, 1982, 1983) έχουν ως αφετηρία για την ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού την αντίληψη ότι «οι γενικοί νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν ισχύουν παρά στην κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος» (Lipietz, 1983, σ. 56). Αντίθετα, είναι αριθμητικά περιορισμένες οι θεωρητικές προσεγγίσεις του ιμπεριαλισμού που στηρίζονται στη θέση ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κυριαρχεί στις επαρκείς μορφές του (μέσα στις οποίες περιλαμβάνεται και το αστικό κράτος) μόνο στο επίπεδο του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού και ότι επομένως η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία δεν αποτελεί μια ενοποιημένη ταξική δομή, αλλά προκύπτει από τη συνάρθρωση-διαπλοκή των διακριτών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών (Πουλαντζάς, 1981, Busch, 1974, 1983, Busch-Grunert-Tobergte, 1984). Η ίδια συζήτηση διεξάγεται από μια άλλη σκοπιά ανάμεσα στις μαρξιστικές αναλύσεις για το καπιταλιστικό κράτος. Το επίδικο ζήτημα είναι εδώ το κατά πόσο οι νομοτέλειες και οι λειτουργίες του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος τείνουν

να υπερκεράσουν το αστικό κράτος ή, έστω, να απαλλοτριώσουν ή να καθυποτάξουν ορισμένες λειτουργίες του (Murray, 1971, Warren, 1971).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η συζήτηση ή, μάλλον, η πεποίθηση για τον «παγκόσμιο χαρακτήρα» του καπιταλισμού μοιάζει να επεκτείνεται και σε «ορθόδοξους» χώρους οικονομολόγων και δημοσιογράφων: Πρόκειται για την αντίληψη περί «παγκοσμιοποίησης» της οικονομίας (η περίφημη globalization), την προέλαση της οποίας πιστοποιούμε όλο και συχνότερα στις στήλες του διεθνούς οικονομικού τύπου, αλλά και σε πολιτικές αναλύσεις, π.χ. με αφορμή τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Στην περίπτωση των «ορθόδοξων» προσεγγίσεων ο όρος «παγκοσμιοποίηση» υποδηλώνει απλώς δύο εμπειρικές πραγματικότητες της δεκαετίας του 1990: α) Την «ενιαιοποίηση» της διεθνούς αγοράς μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και την κατάρριψη της KOMEKON ως ζώνης συναλλαγών μεταξύ «σοσιαλιστικών» χωρών, σχετικά κλειστής σε τρίτες χώρες και β) τη φιλελευθεροποίηση των διαδικασιών μεταφοράς (χρηματιστικού) κεφαλαίου από χώρα σε χώρα. Όπως παρατηρεί ο Paul Krugman, «αυτή η παγκόσμια οικονομία για την οποία όλοι μιλάμε είναι στην πραγματικότητα κάτι το οποίο υπήρχε για πολύ, πολύ καιρό» (παρατίθεται στο Brauchli, W., 1996) και προσθέτει ότι η παγκόσμια οικονομία είχε πετύχει τη μέγιστη ολοκλήρωσή της το 1913, ακριβώς πριν την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο καθηγητής Michele Fatianni του Indiana University School of Business ορίζει την παγκοσμιοποίηση ως επιστροφή «εκεί όπου η παγκόσμια οικονομία σταμάτησε στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος γέννησε την εποχή του προστατευτισμού» (παρατίθεται στο Brauchli, W., 1996).

Όμως η προσπάθεια να προσδοθεί στην «παγκοσμιοποίηση» ένα εννοιολογικό περιεχόμενο περισσότερο αυστηρό ή θεωρητικό, πέρα από την προφάνεια της διεθνοποίησης των οικονομικών διαδικασιών (που γίνεται αντιληπτή «διά γυμνού οφθαλμού»), έχει μέχρι σήμερα μάλλον αποτύχει. Τόσο μαρξιστές όσο και νεο-κλασικοί οικονομολόγοι επισημαίνουν συχνά ότι η περί «παγκοσμιοποίησης» φλυαρία δεν κομίζει οτιδήποτε καινούριο στα μέχρι σήμερα γνωστά. Σταχυολογούμε δύο αποσπάσματα, ενός μαρξιστή και ενός μη μαρξιστή συγγραφέα:

«Στις στιγμές που έχω κυνική διάθεση, πάνω τον εαυτό μου να σκέφτεται ότι ήταν ο οικονομικός τύπος που μας έπεισε όλους (εμού συμπεριλαμβανομένου) να πιστέψουμε στην παγκοσμιοποίηση σαν να επρόκειτο για κάτι νέο, ενώ δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένα διαφημιστικό τέχνασμα για να προωθηθεί με τον καλύτερο τρόπο η απαραίτητη προσαρμογή στο διεθνές χρηματοοικονομικό σύστημα» (Harvey, 1995, σ. 9).

«Αν υπήρχε πλήρης και άμεση κινητικότητα (των αγαθών και των παραγωγικών συντελεστών, Γ. Μ.), δε θα υπήρχε λόγος να μελετήσουμε την αλληλεπίδραση των ξεχωριστών εθνικών οικονομιών, διότι θα υφίστατο μόνο μία παγκόσμια οικονομία. Ένας από τους λόγους που διακρίνουμε τα αγαθά ανάλογα με τη χώρα στην οποία παράχθηκαν και τους συντελεστές ανάλογα με τη χώρα στην οποία παράγον είναι ότι χρησιμοποιούνται διαφορετικά νομίσματα για τις εγχρήματες συναλλαγές στις διαφορετικές χώρες. Η μακροοικονομική της διεθνούς οικονομίας ασχολείται ιδιαίτερα με μια πολύ ειδική τιμή, τη συναλλαγματική ισοτιμία ανάμεσα σε δύο νομίσματα» (Betrola, 1989, σ. 114).

Έτσι, οι προσεγγίσεις στον «παγκόσμιο καπιταλισμό» που στηρίζονται σε ένα σύστημα θεωρητικών εννοιών και σε μια αντίστοιχη θεωρητική ανάλυση είναι μόνον εκείνες που αναφέρονται είτε στο μαρξισμό είτε/και στις ετερόδοξες οικονομικές θεωρίες της εξάρτησης. Όμως τα ζητήματα που θέτουν οι σύγχρονες μαρξιστικές αναλύσεις για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» δεν τίθενται σήμερα για πρώτη φορά. Με παρόμοιους θεωρητικούς όρους, παρά τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, είχαν ήδη τεθεί από τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, που διατυπώθηκαν ως γνωστόν κατά τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας. (Με τη χρονολογική σειρά που γράφτηκαν: Hilferding, 1909, Luxembourg, 1912, Bukharin, 1915, Λένιν, 1916.) Αν το ζήτημα είναι σήμερα ελάχιστα γνωστό, αυτό δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι έχει αποσιωπηθεί η κλασική συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό. Οφείλεται επίσης στο ότι η συζήτηση εκείνη δεν προσέλαβε παρά δευτερευόντως έναν αμιγώς θεωρητικό χαρακτήρα. Διότι επρόκειτο για μια αντιπαράθεση με τελικό επίδικο ζήτημα την πολιτική καθοδήγηση της κοινωνικής επανάστασης που είτε εκυοφορείτο είτε βρισκόταν σε

εξέλιξη και τα αποτελέσματά της προσλάμβαναν ευθύς εξαρχής μια ιδιαίτερη πολιτική βαρύτητα.

Πιστεύω λοιπόν ότι οι θεωρητικές αναλύσεις και οι διαμάχες για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» (όπως και οι διαμάχες για την «κυριαρχία των μονοπωλίων») που έλαβαν χώρα κατά τη δεκαπενταετία 1910-1925 διατηρούν μέχρι σήμερα την επικαιρότητά τους. Η μελέτη τους μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη θεωρητική κατανόηση του σύγχρονου καπιταλισμού.

Στη μελέτη αυτή θα προσεγγίσουμε κατ' αρχήν κριτικά την έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού» που εισήγαγαν ορισμένες από τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού. Παράλληλα, θα επιμείνουμε στη διαμάχη γύρω από την έννοια αυτή, η οποία διεξήχθη, αναφορικά με το ζήτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών, ανάμεσα στη Luxembourg (και εν μέρει στον Bukharin) από τη μια μεριά και στο Λένιν από την άλλη. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις μεταπολεμικές θεωρίες του «παγκόσμιου καπιταλισμού», δίνοντας έμφαση στο ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας, το οποίο ακριβώς ορίζεται αποκλειστικά με βάση την έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού».

Κεφάλαιο 1

Η διαμάχη για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» στις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού

1. Η έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού»

Οι κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό διατυπώθηκαν σε μια εποχή κατά την οποία απ΄ τη μια μεσουρανούσε η αποικιοκρατία, ενώ απ΄ την άλλη κορυφώνονταν οι αντιθέσεις ανάμεσα στις βιομηχανικές χώρες, αντιθέσεις που οδήγησαν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο όρος ιμπεριαλισμός είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα για να περιγράψει το αποικιοκρατικό σύστημα και την αποικιοκρατική πολιτική των βιομηχανικών χωρών της εποχής. Ο Λένιν στο κλασικό του έργο *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* (που γράφτηκε το 1916) αναφέρει, για παράδειγμα, το βιβλίο του Τζ. Α. Χόμπσον *Ο ιμπεριαλισμός*, που κυκλοφόρησε στο Λονδίνο και στη Νέα Υόρκη το 1902.

Εντούτοις, η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται σ΄ ένα ιδιαίτερο ιστορικό στάδιο της ανάπτυξής του διατυπώθηκε με μαρξιστικούς όρους για πρώτη φορά από το Hilferding στο Χρηματιστικό κεφάλαιο, που η συγγραφή του ολοκληρώθηκε το 1909. Τα βασικά συμπεράσματα του Hilferding συνοψίζονται στη θέση ότι: «το χαρακτηριστικό του σύγχρονου καπιταλισμού είναι τα φαινόμενα εκείνα της συγκέντρωσης που εκδηλώνονται με την άρση του ελεύθερου συναγωνισμού, κι από την άλλη με την όλο και περισσότερο στενή σχέση μεταξύ τραπεζιτικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Με τη σχέση αυτή το κεφάλαιο παίρνει τη μορφή του χρηματιστικού κεφαλαίου, που αποτελεί την τελειότερη και πιο αφηρημένη μορφή του κεφαλαίου» (Hilferding, 1973, σ. 17). Η θέση αυτή θα αποτελέσει ως γνωστόν κοινό τόπο και για τους άλλους εκπροσώπους των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού.

Δεν ανήκει στις προθέσεις μας να παρουσιάσουμε ή να σχολιάσουμε εδώ τις κλασικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό. Ως ένα βαθμό είναι γνωστή η αντιπαράθεση απ΄ τη μια ανάμεσα στους θεωρητικούς του επαναστατικού μαρξισμού και στους εκπροσώπους της Σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και από την άλλη, στο εσωτερικό του επαναστατικού μαρξισμού, ανάμεσα στη λουξεμβουργιανή και στη λενινιστική προσέγγιση (προς την οποία μετά το 1918 συνέκλινε και ο Bukharin).¹ Εδώ θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με το ζήτημα του «παγκόσμιου καπιταλισμού», ζήτημα που συνήθως περνάει απαρατήρητο, μέσα από την αποσιώπηση των κλασικών αναλύσεων για τον ιμπεριαλισμό πέραν αυτής του Λένιν, μέσα ακόμα από την εκλεκτικίστικη ανάλυση της μπροσούρας του Λένιν, με την παράλληλη απομόνωση του βιβλίου αυτού από τα άλλα πολιτικά κείμενα του Λένιν της ίδιας περιόδου.² Τόσο η προσέγγιση της Luxembourg όσο και η προσέγγιση του Bukharin στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού στηρίχθηκαν και εισήγαγαν μια συγκεκριμένη αντίληψη για την «παγκοσμιοποίηση» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η αντίληψη αυτή θεωρεί ακριβώς ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, οι θεμελιώδεις δομικές και ταξικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν το καπιταλιστικό σύστημα αναπαράγονται (πλέον) στις επαρκείς μορφές τους μόνο στο επίπεδο της παγκόσμιας οικονομίας. Οτι επομένως οι νόμοι και οι αιτιακές σχέσεις που ανακάλυψε και ανέλυσε ο Μαρξ αφορούν την παγκόσμια οικονομία, η οποία διαμορφώνεται έτσι ως μια ενιαία καπιταλιστική κοινωνική δομή.

Η Rosa Luxembourg διατύπωσε αρχικά στα κείμενά της που εκδόθηκαν υπό τον τίτλο Τι είναι η εθνική οικονομία τη θέση ότι η εθνική οικονομία δεν μπορεί να νοηθεί ως ιδιαίτερη οικονομικοκοινωνική δομή, αλλά αποτελεί απλώς τμήμα της ενιαίας παγκόσμιας οικονομίας: «Ενάμιση αιώνα από τότε που η μοντέρνα οικονομία έκανε την εμφάνισή της στην Αγγλία, η παγκόσμια οικονομία αναπτύχθηκε πέρα για πέρα πάνω στα δεινά και στις συμφορές της ανθρωπότητας (...). Το εμπόρευμα δε χρησιμεύει για να καλύπτει μερικές ελλείψεις των εθνικών οικονομιών, αλλά αντίθετα για να δημιουργεί ελλείψεις, ν΄ ανοίγει ρωγμές και ρήγματα στα παλιά οικοδομήματα των εθνικών οικονομιών, για να εισδύσει και να δρα σαν μια μεγάλη δύναμη καταστροφής, έτσι που να μετατρέπει, αργά ή γρήγορα, τις εθνικές οικονομίες σ΄ ένα σωρό ερείπια (...). Τίποτε δεν παίζει σήμερα πιο σπουδαίο ρόλο στην

πολιτική και κοινωνική ζωή όσο η αντίφαση ανάμεσα στα οικονομικά φαινόμενα που ενώνουν κάθε μέρα και περισσότερο όλους τους λαούς σε μια μεγάλη ολότητα και στη δομή των κρατών, που προσπαθούν να χωρίσουν τεχνητά τους λαούς χαράσσοντας σύνορα με πασσάλους, βάζοντας τελωνειακά εμπόδια, δημιουργώντας το μιλιταρισμό» (Luxembourg, 1976, σσ. 65-66).

Την αντίληψη αυτή για την παγκόσμια-ενοποιημένη καπιταλιστική δομή θα αναπτύξει η Luxembourg ακόμα περισσότερο στη Συσσώρευση του κεφαλαίου. Εδώ θα επιχειρήσει μάλιστα ευθύς εξαρχής να επαναδιατυπώσει τη μαρξιστική θεωρία της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου στο παγκόσμιο επίπεδο. Το παρακάτω απόσπασμα σχετικά με την εσωτερική και την εξωτερική αγορά εικονογραφεί νομίζω με τον καλύτερο τρόπο τη θέση της για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό»: «Εσωτερική και εξωτερική αγορά παίζουν σίγουρα ένα μεγάλο και θεμελιακά διαφοροποιημένο ρόλο στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όμως όχι ως έννοιες της πολιτικής γεωγραφίας αλλά της κοινωνικής οικονομίας. Εσωτερική αγορά από τη σκοπιά της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η καπιταλιστική αγορά, είναι αυτή η ίδια η παραγωγή ως αποδέκτης των δικών της προϊόντων και πηγή των δικών της στοιχείων της παραγωγής. Εξωτερική αγορά για το κεφάλαιο είναι το μη καπιταλιστικό κοινωνικό περιβάλλον, που απορροφά τα προϊόντα του και προμηθεύει στοιχεία παραγωγής και εργασιακές δυνάμεις. Απ' αυτή τη σκοπιά, της οικονομίας, η Γερμανία και η Αγγλία είναι η μια για την άλλη ως επί το πλείστον εσωτερική, καπιταλιστική αγορά κατά την αμοιβαία μεταξύ τους ανταλλαγή εμπορευμάτων, ενώ η ανταλλαγή ανάμεσα στη γερμανική βιομηχανία και στους γερμανούς αγρότες, καταναλωτές ή και παραγωγούς παριστά για το γερμανικό κεφάλαιο εξωτερικές σχέσεις αγοράς» (Luxembourg, 1970, σ. 288).

Παρόμοια θα είναι και η αντίληψη του Ν. Bukharin λίγα χρόνια αργότερα, το 1915. Ο συγγραφέας θα υποστηρίξει ότι: «Μπορούμε να ορίσουμε την παγκόσμια οικονομία ως ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων και αντίστοιχα σχέσεων ανταλλαγής σε παγκόσμιο επίπεδο», έτσι ώστε τελικά «η παγκόσμια οικονομία ανήκει στον τύπο της εν γένει οικονομικής κοινωνικής δομής. Όπως κάθε μεμονωμένη επιχείρηση αποτελεί μέρος της εθνικής οικονομίας, έτσι και καθεμιά απ' αυτές τις εθνικές οικονομίες εμπεριέχεται στο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας» (Bukharin, 1972, σ. 27). Με βάση αυτή την αφετηρία, ο Bukharin θα υποστηρίξει ότι οι διαφορετικές εθνικές οικονομίες (που πολώνονται σε αναπτυσσόμενες-βιομηχανικές απ' τη μία και υπανάπτυκτες-αγροτικές από την άλλη) αποτελούν υποσύνολα της παγκόσμιας οικονομίας και σχηματίζουν ένα παγκόσμιο καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, στη βάση του οποίου βρίσκεται η αντίθεση ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και στο παγκόσμιο προλεταριάτο. «Η συνολική διαδικασία της παγκόσμιας οικονομικής ζωής στη σύγχρονη εποχή ανάγεται στην παραγωγή υπεραξίας και στη διανομή της ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες και υποομάδες της αστικής τάξης, πάνω στη βάση μιας συνεχώς διευρυνόμενης αναπαραγωγής των σχέσεων ανάμεσα σε δύο τάξεις, την τάξη του παγκόσμιου προλεταριάτου απ' τη μια και την παγκόσμια αστική τάξη απ' την άλλη» (ό.π., σ. 27).

Οι εθνικές οικονομίες και τα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν σύμφωνα με τον Bukharin σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή όπου το επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση μιας παγκόσμιας οικονομικής δομής. Η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομική δομή είναι όμως γεγονός στην εποχή του ιμπεριαλισμού, πράγμα που έχει ως συνέπεια μια καπιταλιστική «διαδικασία οργάνωσης (που) τείνει να υπερβεί τα εθνικά σύνορα. Βρίσκει όμως σημαντικά εμπόδια σ' αυτόν το δρόμο». Έτσι, η ανάπτυξη του καπιταλισμού θεωρείται ότι συνδέεται με την αντίφαση ανάμεσα «στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων απ' τη μια και τα εθνικά όρια οργάνωσης της παραγωγής από την άλλη». Την ανάλυσή του αυτή ο Bukharin θα τη συνοψίσει ως εξής: «Υπάρχει μια αύξουσα αναντιστοιχία ανάμεσα στη βάση της οικονομικής κοινωνικής δομής, η οποία έχει γίνει παγκόσμια, και στην περιέργη ταξική δομή της κοινωνίας, μια δομή όπου η ίδια η άρχουσα τάξη (η μπουρζουαζία) διασπάται σε εθνικές ομάδες με αντικρουόμενα οικονομικά συμφέροντα (...). Η παραγωγή έχει κοινωνικό χαρακτήρα, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας μετασχηματίζει τις εθνικές οικονομίες σε μέρη μιας γιγαντιαίας διαδικασίας εργασίας που

αγκαλιάζει τα πάντα (...). Η ιδιοποίηση εντούτοις παίρνει το χαρακτήρα εθνικής (κρατικής) ιδιοποίησης (...). Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες ξεπηδάει αναπόφευκτα η σύγκρουση, η οποία, με δεδομένη την ύπαρξη του καπιταλισμού, εκτονώνεται μέσα από την αιματηρή επέκταση των κρατικών συνόρων, μια εκτόνωση η οποία εμπεριέχει την προοπτική νέων πιο εντυπωσιακών συγκρούσεων» (Bukharin, 1972, σσ. 73-74). Είναι προφανές ότι ο Bukharin δίνει μεγαλύτερο βάρος από τη Luxembourg στην αντίφαση του «παγκόσμιου καπιταλισμού» με την «εθνική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος» για να μπορέσει να ερμηνεύσει τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που είχε ήδη ξεσπάσει. Από το δρόμο αυτό θα οδηγηθεί στο να επαναλάβει μια από τις βασικές διατυπώσεις του Hilferding: «Η πολιτική του χρηματιστικού κεφαλαίου προωθεί έναν τριπλό στόχο: πρώτον, μια όσο το δυνατόν μεγαλύτερη οικονομική περιοχή η οποία, δεύτερον, θα προστατευθεί ενάντια στον ξένο ανταγωνισμό από δασμολογικά τείχη και επομένως, τρίτον, θα γίνει περιοχή εκμετάλλευσης εκ μέρους των εθνικών μονοπωλιακών ενώσεων» (Hilferding, 1973, σ. 443, Bukharin, 1972, σ. 74). Η τελευταία αυτή διατύπωση δε σημαίνει για τον Bukharin μια υποχώρηση από τη θεωρία του για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό»: «Ο διεθνής καταμερισμός εργασίας είναι από οικονομική άποψη ένα πρωτεύον στοιχείο, το οποίο δεν μπορεί να καταστραφεί ούτε με τον Παγκόσμιο Πόλεμο» (ό.π., σ. 148).

Η αντίληψη για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομικοκοινωνική δομή εισάγεται την εποχή αυτή για πρώτη φορά στη μαρξιστική θεωρία. Αντίθετα, ο Μαρξ συνέδεε πάντοτε την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με το εθνικό κράτος και μιλούσε, αναφερόμενος στο διεθνές επίπεδο, για την «ολόπλευρη συναλλαγή, ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των εθνών»: «Η αστική τάξη όλο και περισσότερο καταργεί το κομμάτιασμα των μέσων παραγωγής, της ιδιοκτησίας και του πληθυσμού. Συσσώρευσε τον πληθυσμό, συνένωσε τα μέσα παραγωγής και συγκέντρωσε την ιδιοκτησία σε λιγοστά χέρια. Η αναγκαία συνέπεια ήταν ο πολιτικός συγκεντρωτισμός. Ανεξάρτητες επαρχίες με διαφορετικά συμφέροντα, με διαφορετικούς νόμους, κυβερνήσεις και δασμούς και που συνδέονταν μεταξύ τους σχεδόν μονάχα με σχέσεις συμμαχίας συσπειρώθηκαν σε ένα έθνος, σε μια κυβέρνηση, σε ένα νόμο, σε ένα εθνικό ταξικό συμφέρον, σε μια τελωνειακή ζώνη» (Μαρξ, 1965, σ. 35). (Η πρώτη υπογράμμιση δική μου, Γ. Μ.)

Άλλωστε, ο Μαρξ είχε την ευκαιρία να υποστηρίξει ρητά ότι οι κοινωνικές δομές και σχέσεις που θεμελιώνονται στην κυριαρχία του κεφαλαίου, μ' άλλα λόγια ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, εκφράζονται στις επαρκείς μορφές τους στο επίπεδο του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Κεφαλαίου έγραφε: «Αυτό που έχω να ερευνήσω σε τούτο το έργο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ' αυτόν. Ο κλασικός τόπος αυτού του τρόπου παραγωγής είναι ως τώρα η Αγγλία. Αυτός είναι ο λόγος που η Αγγλία χρησιμεύει ως κύριο παράδειγμα για τη θεωρητική ανάπτυξη που κάνω. Αν όμως ο γερμανός αναγνώστης σήκωνε φαρισαϊκά τους ώμους του για την κατάσταση των άγγλων εργατών (...), τότε είμαι υποχρεωμένος να του φωνάξω: De te fabula narratur! (Για σένα μιλάει ο μύθος!). Εδώ δεν πρόκειται καθαυτό για τον υψηλότερο ή χαμηλότερο βαθμό ανάπτυξης των κοινωνικών ανταγωνισμών που ξεπηδάνε απ' τους φυσικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Πρόκειται γι' αυτούς τους ίδιους τους νόμους, γι' αυτές τις ίδιες τις τάσεις που δρουν κι επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα» (Μαρξ, 1963, σ. 10).

2. Η μαρξιστική θεωρία του κράτους και του έθνους και ο «παγκόσμιος καπιταλισμός».

Οι θεωρητικές συνέπειες των πολιτικών θέσεων του Λένιν

Η αντίληψη για τον καπιταλισμό ως ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνικο-οικονομική δομή είναι κυρίαρχη στο εσωτερικό του επαναστατικού μαρξιστικού ρεύματος κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1910. Την αντίληψη αυτή φαίνεται να υιοθετεί αρχικά και ο Λένιν. Προλογίζοντας το βιβλίο του Bukharin για τον ιμπεριαλισμό, ο Λένιν θα γράψει το Δεκέμβριο του 1915: «Η επιστημονική σημασία της εργασίας του Ν. Ι. Bukharin βρίσκεται κυρίως στο ότι εξετάζει τα βασικά γεγονότα της παγκόσμιας οικονομίας που αφορούν τον ιμπεριαλισμό σαν σύνολο, σαν συγκεκριμένη βαθμίδα ανάπτυξης ενός πάρα πολύ

αναπτυγμένου καπιταλισμού» (Λένιν Άπαντα στο εξής Λ. Α. 1953, τόμ. 22, σ. 100). Στο ίδιο κείμενο, ασκώντας κριτική στην αντίληψη του Kautsky ότι ήταν δυνατή η ειρηνική συνένωση όλων των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων σ' έναν υπεριμπεριαλιστικό συνασπισμό που θα εκμεταλλεύεται από κοινού τις αποικίες, θα γράψει: «Δε χωράει αμφιβολία ότι η ανάπτυξη γίνεται με κατεύθυνση προς ένα ενιαίο παγκόσμιο τραστ που καταβροχθίζει όλες χωρίς εξαίρεση τις επιχειρήσεις κι όλα χωρίς εξαίρεση τα κράτη. Η ανάπτυξη όμως προχωράει προς αυτό το τραστ κάτω από τέτοιες συνθήκες, με τέτοιο βαθμό, μέσα σε τέτοιες αντιθέσεις, συγκρούσεις και κλονισμούς (...), έτσι που οπωσδήποτε πριν φθάσουν τα πράγματα σ' ένα παγκόσμιο τραστ, πριν την υπεριμπεριαλιστική παγκόσμια ένωση των εθνικών χρηματιστικών κεφαλαίων, ο ιμπεριαλισμός θα σκάσει αναπόφευκτα, ο καπιταλισμός θα μετατραπεί στην αντίθεσή του» (Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σ. 104. Ο Λένιν εδώ ακολουθεί και πάλι την επιχειρηματολογία του Hilferding, ο οποίος υποστήριζε ότι ένα «γενικό καρτέλ» είναι «οικονομικά νοητό» αλλά «κοινωνικά και πολιτικά αδύνατο» Hilferding, 1973, σ. 403). Στα κείμενά του της ίδιας περιόδου ο Λένιν θεωρεί βέβαια ως το ουσιώδες χαρακτηριστικό του ιμπεριαλισμού το μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα στα ιμπεριαλιστικά κράτη: «Ιμπεριαλισμός σημαίνει υποταγή όλων των στρωμάτων των εύπορων τάξεων στο χρηματιστικό κεφάλαιο και μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα σε 5-6 Μεγάλες Δυνάμεις (...). Η περίοδος του ιμπεριαλισμού είναι η περίοδος του μοιράσματος του κόσμου ανάμεσα στα μεγάλα, προνομιούχα έθνη που καταπιέζουν όλα τα υπόλοιπα» (Μάιος 1915, Λ. Α., 1953, τόμ. 21, σσ. 220, 226).

Την εποχή στην οποία αναφερόμαστε συντελούνται στην Ευρώπη και στη Ρωσία κοσμοϊστορικές αλλαγές. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος βρίσκεται σε εξέλιξη και συνδέεται με καταλυτικές κοινωνικές διεργασίες που τείνουν να αποσταθεροποιήσουν την κεφαλαιοκρατική εξουσία στις εμπόλεμες χώρες. Οι λαϊκές μάζες ριζοσπαστικοποιούνται με ταχύτατους ρυθμούς, το ζήτημα της κοινωνικής επανάστασης τίθεται στην ημερήσια διάταξη, η Διεθνής διασπάται σ' ένα ρεφορμιστικό-σοβινιστικό κι ένα επαναστατικό ρεύμα. Στην επαναστατική πτέρυγα της Σοσιαλδημοκρατίας τίθενται λοιπόν εκ των πραγμάτων με άμεσο τρόπο την περίοδο αυτή δύο ειδών ζητήματα: α) Το ζήτημα της στρατηγικής της επανάστασης, το ζήτημα δηλαδή των προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες η εργατική τάξη μπορεί να κατακτήσει την εξουσία. β) Το ζήτημα της πολιτικής τακτικής, με κύριο πρόβλημα εδώ εκτός από το θέμα της στάσης απέναντι στον πόλεμο που για το επαναστατικό ρεύμα ήταν λυμένο τη στάση της Αριστεράς απέναντι στα εθνικά κινήματα αυτοδιάθεσης που αναπτύσσονταν σε διάφορες χώρες. Στο ζήτημα αυτό κυριαρχούν στο εσωτερικό της επαναστατικής πτέρυγας της Σοσιαλδημοκρατίας αντιλήψεις που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο αρνούνται το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών. (Για την πολωνική Σοσιαλδημοκρατία βλ. Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σσ. 155 και 328, για τη γερμανική Σοσιαλδημοκρατία Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σ. 359, για τη ρωσική Σοσιαλδημοκρατία Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σ. 370. Για τις διάφορες θεωρήσεις μαρξιστών σχετικά με το έθνος και την πολιτική στρατηγική στο ζήτημα της αυτοδιάθεσης, βλ. αναλυτικά Δημούλης-Γιαννούλη, 1995, κεφ. 7.)

Οι αντιλήψεις αυτές πήγαζαν κατευθείαν από τη θεωρία του «παγκόσμιου καπιταλισμού» και χρησιμοποιούσαν δύο ειδών επιχειρήματα: Πρώτον, ότι η αυτοδιάθεση των εθνών, η δημιουργία νέων εθνικών κρατών έχει καταστεί αδύνατη την εποχή του ιμπεριαλισμού και δεύτερον, ότι η σοσιαλιστική επανάσταση τείνει αναγκαστικά προς την εγκαθίδρυση ενός παγκόσμιου ή έστω ενός πολυεθνικού σοσιαλιστικού καθεστώτος, πορεία που επομένως δε συμβιβάζεται με το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης (βλ. και Luxembourg, 1978). Αλλά και ο Bukharin διατήρησε ακόμα και μετά τη ρωσική επανάσταση τις αποστάσεις του από το αίτημα της αυτοδιάθεσης: «Ο σ. Bukharin λέει: Τι μας χρειάζεται το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών! Θέλω να αναγνωρίσω μόνο το δικαίωμα των εργαζομένων τάξεων για αυτοδιάθεση. Δηλαδή θέλετε να αναγνωρίσετε αυτό που δεν έχει επιτευχθεί σε καμιά χώρα εκτός απ' τη Ρωσία. Είναι αστείο» (19-3-1919, Λ. Α., 1982, τόμ. 38, σ. 157).

Απέναντι στην πολιτική αυτή στρατηγική αντιτάσσεται όπως είναι γνωστό ο Λένιν, πράγμα που τον οδήγησε τελικά στη ρήξη με τη θεωρία του «παγκόσμιου καπιταλισμού» και στη διατύπωση της αντίληψης για την παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα.

Κατ' αρχήν ο Λένιν διατυπώνει ήδη το 1915 τη θεωρία της κοινωνικής επανάστασης ως συνολικό αποτέλεσμα συμπύκνωση των κοινωνικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού: «Για ένα μαρξιστή δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επανάσταση είναι αδύνατη χωρίς επαναστατική κατάσταση, μα κάθε επαναστατική κατάσταση δεν οδηγεί σε επανάσταση». Η επανάσταση συναρτάται «με την ικανότητα της επαναστατικής τάξης να αναλάβει επαναστατική μαζική δράση, αρκετά ισχυρή ώστε να τσακίσει (ή να εξασθενίσει σημαντικά) την παλιά κυβέρνηση που ποτέ, ακόμα και σε εποχή κρίσεων, δεν πέφτει αν δεν τη ρίξουν» (Ιούνης 1915, Λ. Α., τόμ. 21, 1953, σ. 210, «Η χρεοκοπία της Δεύτερης Διεθνούς»). Τις θέσεις αυτές θα συμπυκνώσει ο Λένιν τον Απρίλιο του 1917 στη διατύπωση: «Το βασικό ζήτημα κάθε επανάστασης είναι το ζήτημα της κρατικής εξουσίας» (29-4-17, Λ. Α., τόμ. 24, 1953, σ. 20). Τη θεωρία του για το κράτος ως υλική πολιτική συμπύκνωση των σχέσεων εξουσίας και συνακόλουθα την αναγκαιότητα «συντριβής-ανατίναξης» του αστικού κράτους από την εργατική τάξη θα διατυπώσει ως γνωστόν λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο 1917, στο *Κράτος και Επανάσταση*. Αντίθετα, η θεωρία του «παγκόσμιου καπιταλισμού» προϋποθέτει μια σχέση «αναντιστοιχίας» ανάμεσα στο κεφάλαιο (που θεωρείται παγκόσμιο) και στο (κάθε) κράτος (Holloway, 1993).

Με βάση τη μαρξιστική αντίληψη για το αστικό κράτος ως την ειδική καπιταλιστική μορφή πολιτικής οργάνωσης της εξουσίας, ο Λένιν θα μπορέσει να αντιληφθεί το κοινωνικό περιεχόμενο του έθνους: Το κράτος είναι εθνικό κράτος, το έθνος εκφράζει το συνολικό οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό αποτέλεσμα της ειδικής (κεφαλαιοκρατικής) κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στις άρχουσες και στις κυριαρχούμενες τάξεις ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η συγκρότηση του κράτους συμβαδίζει στην ιδανική περίπτωση με τη διαμόρφωση του έθνους. Όπως το κράτος παίρνει τη μορφή του εθνικού κράτους, έτσι και το έθνος κατατείνει προς την πολιτική «ολοκλήρωση» του σε ανεξάρτητο κράτος. Η ύπαρξη, μέσα από την ιστορική διαδικασία, περισσότερων ιδιαίτερων εθνοτήτων στο εσωτερικό ενός (πολυεθνικού) κράτους ταυτίζεται λοιπόν κατά κανόνα με την ύπαρξη μιας κυρίαρχης εθνότητας (η οποία και «χρωματίζει εθνικά» το συγκεκριμένο κράτος) και την καταπίεση από αυτήν των άλλων εθνοτήτων. Ταυτόχρονα, αυτό σημαίνει ότι οι καταπιεζόμενες εθνότητες κατατείνουν προς τον αποχωρισμό, τη δημιουργία ιδιαίτερων εθνικών κρατών, την κρατική επικύρωση της ειδικής εθνικής συνοχής ανάμεσα στις ανταγωνιστικές τάξεις. «Αν πούμε ότι δεν αναγνωρίζουμε το φιλανδικό έθνος αλλά μόνο τις εργαζόμενες μάζες, θα πούμε την πιο μεγάλη κουταμάρα. Δεν μπορείς να μην αναγνωρίσεις αυτό που υπάρχει, θα σε αναγκάσει μόνο του να το αναγνωρίσεις» (Λ. Α., 1982, τόμ. 38, σ. 161).

Το αίτημα για εθνική αυτοδιάθεση, επέμενε ο Λένιν, η Σοσιαλδημοκρατία πρέπει να το υποστηρίξει. Απ' τη μια γιατί πρόκειται για μια δημοκρατική διεκδίκηση που υπονομεύει τη συνοχή των ιμπεριαλιστικών κρατών, κι από την άλλη και το κυριότερο γιατί η κοινωνική επανάσταση δεν μπορεί να συντελεστεί παρά στο εσωτερικό της εθνικής και κρατικής κοινωνικής συνοχής. «Στις διάφορες χώρες ο διαχωρισμός του προλεταριάτου και της αστικής τάξης ακολουθεί ιδιόμορφους δρόμους. Στο δρόμο αυτό πρέπει να δρούμε με εξαιρετική σύνεση. Ιδιαίτερα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί απέναντι στα διάφορα έθνη, γιατί δεν υπάρχει χειρότερο πράγμα από τη δυσπιστία του έθνους (...). Τα έθνη βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια του δρόμου από το μεσαίωνα προς την αστική δημοκρατία και από την αστική δημοκρατία στην προλεταριακή» (Λ. Α., 1982, τόμ. 38, σ. 161).

Με αφετηρία αυτές τις θέσεις, ο Λένιν θα χλευάσει την αντίληψη ότι ο ιμπεριαλισμός ταυτίζεται νομοτελειακά με την εξαφάνιση και «καταβρόχθιση» των εθνών: «Τον ισχυρισμό ότι το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών δεν είναι πραγματοποιήσιμο μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού μπορεί να τον πάρει κανείς ή με την απόλυτη, την οικονομική έννοια, ή με τη συμβατική, την πολιτική. Στην πρώτη περίπτωση είναι ριζικά λαθεμένος από θεωρητική άποψη (...). Θα ήταν γελοίο να αρνηθεί κανείς ότι με μια μικρή αλλαγή των αμοιβαίων πολιτικών και στρατηγικών σχέσεων, λ.χ. της Γερμανίας και της Αγγλίας, σήμερα ή αύριο θα είναι απόλυτα πραγματοποιήσιμος ο σχηματισμός νέων κρατών: του πολωνικού, του ινδικού κτλ.» (Γενάρης-Φλεβάρης 1916, Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σσ. 144-145).

Λίγους μήνες αργότερα ο Λένιν θα υποστηρίξει ότι πίσω από την αντίληψη των πολωνών σοσιαλδημοκρατών ότι στο σοσιαλισμό το έθνος «θα έχει απλώς το χαρακτήρα πολιτιστικής και γλωσσικής μονάδας» και ότι αντίθετα, «η εδαφική διαίρεση του σοσιαλιστικού πολιτιστικού κύκλου (...) μπορεί να γίνει μόνο με βάση τις ανάγκες της παραγωγής και φυσικά το ζήτημα αυτής της διαίρεσης δε θα το λύσει κάθε έθνος χωριστά απ' άλλα» (παρατίθεται στο Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σ. 330) κρύβεται με νέα μορφή η αστική ιδεολογία του οικονομισμού: «Δε θέλουν να σκεφτούν ούτε για τα σύνορα του κράτους ούτε ακόμα και γενικά για το κράτος. Πρόκειται για ένα είδος ιμπεριαλιστικού οικονομισμού, όμοιο με τον παλιό οικονομισμό της περιόδου 1894-1902 (...). Αντί να μιλάνε για το κράτος (και συνεπώς για τον καθορισμό των συνόρων του!), μιλάνε για σοσιαλιστικό πολιτιστικό κύκλο, δηλαδή διαλέγουν επίτηδες μια έκφραση αόριστη, από την άποψη ότι σβήνονται όλα τα κρατικά προβλήματα (...). Ως τα σήμερα η αλήθεια αυτή ήταν αναμφισβήτητη για τους σοσιαλιστές. Και η αλήθεια αυτή περιέχει την αναγνώριση του κράτους ως τη μετεξέλιξη του νικηφόρου σοσιαλισμού στον πλέριο κομμουνισμό» (Ιούλιος 1916, Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σσ. 330-331). Η οργάνωση της κοινωνίας με βάση το κράτος θα διατηρηθεί ακόμα και κατά τη μεταβατική περίοδο, κατά την οποία οι αστικές κοινωνικές σχέσεις και μορφές εξακολουθούν να υφίστανται μέσα όμως σε μια διαδικασία συνεχούς ανατροπής τους, μια διαδικασία «μαρασμού του κράτους» (Λένιν). «Όσον καιρό θα υπάρχουν εθνικές και κρατικές διαφορές ανάμεσα στους λαούς και στις χώρες κι αυτές οι διαφορές θα διατηρούνται πάρα πολύ καιρό, ακόμα και ύστερα από την πραγματοποίηση της δικτατορίας του προλεταριάτου σε παγκόσμια κλίμακα, η ενότητα της διεθνούς τακτικής του κομμουνιστικού εργατικού κινήματος όλων των χωρών δεν απαιτεί τον παραμερισμό κάθε ποικιλομορφίας ούτε την εξάλειψη των εθνικών διαφορών, αλλά μια τέτοια εφαρμογή των βασικών αρχών του κομμουνισμού (σοβιετική εξουσία και δικτατορία του προλεταριάτου), που θα τροποποιεί σωστά αυτές τις αρχές στα επιμέρους ζητήματα, θα τις εφαρμόζει σωστά μέσα στις εθνικές και εθνικο-κρατικές ιδιομορφίες. Το βασικό καθήκον της ιστορικής στιγμής που περνούν οι αναπτυσσόμενες (και όχι μόνο οι αναπτυσσόμενες) χώρες είναι να ερευνήσουν, να μελετήσουν, να αναζητήσουν, να μαντέψουν, να συλλάβουν το εθνικά ιδιαίτερο, το εθνικά ειδικό του συγκεκριμένου τρόπου με τον οποίο κάθε χώρα αντιμετωπίζει τη λύση του ενιαίου διεθνούς καθήκοντος» (Ο αριστερισμός, 1920, Λένιν, 1972, σσ. 121-122).

3. Ο προσωρινός παραμερισμός της έννοιας του «παγκόσμιου καπιταλισμού»

Η αντιπαράθεση του Λένιν με τον «ιμπεριαλιστικό οικονομισμό» στο ζήτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών, δηλαδή η εμμονή του στη μαρξιστική θεωρία του κράτους και της εξουσίας, θα τον οδηγήσουν στο να διαφοροποιηθεί από την κυρίαρχη (και) την εποχή εκείνη αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό ως ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνικο-οικονομική δομή. Ο Λένιν θα διατυπώσει τώρα τη θεωρία της παγκόσμιας ιμπεριαλιστικής αλυσίδας: Η διεθνοποίηση του καπιταλισμού μέσα από το εξωτερικό εμπόριο και τη δημιουργία της διεθνούς αγοράς, αλλά κυρίως μέσα από τις εξαγωγές κεφαλαίων, τη δημιουργία διεθνών τραπεζών κτλ. διαπλέκει τους διαφορετικούς καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς μεταξύ τους, δημιουργεί δηλαδή πολύμορφες αλλά και ανισοβαρείς διασυνδέσεις μεταξύ τους, διαμορφώνοντας έτσι μια ενιαία παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα. Δεν πρόκειται όμως για μια ενιαία παγκόσμια οικονομικοκοινωνική δομή, αλλά για τη διεθνή συνάρθρωση των διαφορετικών (εθνικών-κρατικών) οικονομικο-κοινωνικών δομών, καθεμιά από τις οποίες αναπτύσσεται μ' ένα διαφορετικό ρυθμό, ως αποτέλεσμα κυρίως των διαφορετικών ταξικών και πολιτικών συσχετισμών που αποκρυσταλλώνονται στο εσωτερικό της.

Η θέση αυτή έχει δύο ειδών θεωρητικές συνέπειες:

Πρώτα οδηγεί στη διατύπωση του «νόμου της ανισόμερης ανάπτυξης» κάθε εθνικού κρίκου της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Με βάση το νόμο της ανισόμερης ανάπτυξης, απορρίπτει πλέον ο Λένιν κατηγορηματικά την αντίληψη ότι «από καθαρά οικονομική άποψη» είναι νοητό ένα «ενιαίο παγκόσμιο τραπεζικό καταβροχθίζε όλα χωρίς εξαίρεση τα κράτη». Τώρα πλέον ο Λένιν θα αναπτύξει μια εντελώς νέα προβληματική: «Είναι πιθανός από καθαρά οικονομική άποψη ο υπεριμπεριαλισμός ή πρόκειται για υπερανοησία; (...) Αν μιλάμε για τις

καθαρά οικονομικές συνθήκες της εποχής του χρηματιστικού κεφαλαίου, τότε η καλύτερη απάντηση στις νεκρές αφαιρέσεις του υπεριμπεριαλισμού είναι να αντιπαραθέσουμε τη συγκεκριμένη οικονομική πραγματικότητα της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας (...). Πιο γρήγορα απ' όλα αναπτύσσεται ο καπιταλισμός στις αποικίες και στις υπερπόντιες χώρες. Ανάμεσα σ' αυτές εμφανίζονται νέες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις (Ιαπωνία). (...) Στις συνθήκες του καπιταλισμού δεν είναι νοητή άλλη βάση για το μοίρασμα των σφαιρών επιρροής και συμφερόντων, των αποικιών κ.ά., εκτός από τη βάση που υπολογίζει τη δύναμη των χωρών που συμμετέχουν στο μοίρασμα, τη γενική οικονομική, τη χρηματιστική, τη στρατιωτική κτλ. δύναμη. Η δύναμη όμως δεν αλλάζει ομοιόμορφα στις χώρες που συμμετέχουν στο μοίρασμα, γιατί στις συνθήκες του καπιταλισμού δεν μπορεί να υπάρχει ισόμετρη ανάπτυξη των χωριστών επιχειρήσεων, τρασ, κλάδων της βιομηχανίας και χωρών. Πριν από μισό αιώνα η Γερμανία ήταν ένα αξιοθρήνητο μηδενικό, αν συγκρίνουμε την κεφαλαιοκρατική της δύναμη με τη δύναμη της τότε Αγγλίας. Το ίδιο και η Ιαπωνία σε σύγκριση με τη Ρωσία. Είναι άραγε νοητό να προϋποθέτει κανείς ότι ύστερα από καμιά δεκαριά χρόνια θα μείνει αμετάβλητος ο συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις; Είναι απόλυτα ακατανόητο» («Ο Ιμπεριαλισμός», Λ. Α., 1953, τόμ. 22, σ. 277 κ.ε.).

Ίδου λοιπόν η θεωρητική τομή που εγκαινιάζει η μπροσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό: στην κυρίαρχη αντίληψη περί της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομικής δομής αντιπαραθέτει την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, οι κρίκοι της οποίας δεν είναι οι εθνικές οικονομίες αλλά τα κράτη. Έτσι, αυτό που μετράει δεν είναι απλώς η «οικονομική ανάπτυξη» αλλά η συνολική (οικονομική, πολιτική, στρατιωτική) δύναμη κάθε κράτους-κρίκου της αλυσίδας.

Η δεύτερη θεωρητική συνέπεια της θέσης του Λένιν για την παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα αφορά τους υλικούς (εσωτερικούς και διεθνείς) όρους για την προλεταριακή επανάσταση. Πρόκειται για τη θεωρία του αδύνατου κρίκου: Σε ρήξη με τον «ιμπεριαλιστικό οικονομισμό» που κυριαρχεί με τον έναν ή τον άλλον τρόπο μέσα στη διεθνή Σοσιαλδημοκρατία, ο Λένιν θα υποστηρίξει ότι η ανατροπή του καπιταλισμού δε θα προκύψει ούτε από την αδυναμία του παγκόσμιου συστήματος να αναπαράγεται σε παγκόσμια κλίμακα ούτε από τις αντιφάσεις που υποτίθεται ότι συνεπιφέρει η «υπερβολική ωρίμανση» του καπιταλισμού. Η σοσιαλιστική επανάσταση δε λαμβάνει χώρα στην περισσότερο αναπτυγμένη καπιταλιστική χώρα, αλλά στη χώρα που αποτελεί αδύνατο κρίκο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας: στη χώρα όπου συγχωνεύονται και οξύνονται με τέτοιο τρόπο οι εσωτερικές και διεθνείς αντιφάσεις σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, ώστε να καθίσταται αντικειμενικά αναπόφευκτη η ανοιχτή πολιτική έκφραση της αντιπαράθεσης κεφαλαίου-εργασίας και η επαναστατική κρίση. Ο Λένιν θα σημειώσει στα Γράμματα από μακριά (Μάρτιος 1917, Λ. Α., 1986, τόμ. 31, σ. 16): «Αν η επανάσταση νίκησε τόσο γρήγορα και φαινομενικά με την πρώτη επιπόλαιη ματιά τόσο ριζικά, αυτό έγινε μονάχα γιατί χάρη σε μια εξαιρετικά πρωτότυπη ιστορική κατάσταση: συγχωνεύτηκαν και συγχωνεύτηκαν εξαιρετικά αρμονικά τελείως διαφορετικά ρεύματα, τελείως ετερογενή ταξικά συμφέροντα, διαμετρικά αντίθετες πολιτικές και κοινωνικές τάσεις». Σχετικά με τους διεθνείς όρους που έκαναν δυνατή την πρώτη φάση της Ρωσικής Επανάστασης, ο Λένιν θα σημειώσει: «Η αστική τάξη της Δυτικής Ευρώπης ήταν πάντα ενάντια στην επανάσταση. Τέτοια ήταν η κατάσταση στην οποία είχαμε συνηθίσει. Τα πράγματα ήρθαν όμως διαφορετικά. Ο ιμπεριαλιστικός πόλεμος διέσπασε την αστική τάξη της Ευρώπης και αυτό είχε σαν συνέπεια οι αγγλογάλλοι κεφαλαιοκράτες, επιδιώκοντας ιμπεριαλιστικούς σκοπούς, να γίνουν οπαδοί της Ρωσικής Επανάστασης. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η επανάσταση να πάρει τέτοια τροπή, που κανένας δεν το περίμενε». (Λ. Α., 1986, τόμ. 31, σ. 239).

Μετά τη νίκη της Οκτωβριανής Επανάστασης η αντίληψη του Λένιν για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα είναι πλέον κυρίαρχη έστω προσωρινά στο Κ.Κ. Ρωσίας (μ.π.). Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πολεμική του προς τη Luxembourg, που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1925, ο Bukharin έχει εγκαταλείψει τελείως την προβληματική του «παγκόσμιου καπιταλισμού» (Bucharin, 1970, Μπουχάριν, 1983). Μάλιστα, ο ίδιος θα υποστηρίξει ένα χρόνο αργότερα: «Η σύγχρονη παγκόσμια οικονομία αποτελεί μια πραγματική ενότητα μόνο με την περιορισμένη σημασία της λέξης. Εάν ακόμα και στην προπολεμική περίοδο η

συνοχή ανάμεσα στα διαφορετικά μέρη της παγκόσμιας οικονομίας ήταν άπειρες φορές πιο αδύνατη από τη συνοχή ανάμεσα στα στοιχεία της οικονομίας στο εσωτερικό της οποιασδήποτε χώρας, αυτή η συνοχή έγινε μετά τον πόλεμο και σαν αποτέλεσμα του πολέμου ακόμα πολύ πιο αδύνατη. Γι' αυτό, τα λεγόμενα γενικά συμπεράσματα σχετικά με την παγκόσμια οικονομία στο σύνολό της κατέχουν επίσης έναν περιορισμένο χαρακτήρα, ένα χαρακτήρα ακόμα πιο περιορισμένο απ' ό,τι πριν τον πόλεμο» (Bucharin, 1926, σσ. 31-33).

Η προσούρα του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό δε στόχευε να αποτελέσει μια θεωρητική παρέμβαση (το δηλώνει άλλωστε και ο υπότιτλός της: «εκλαϊκευτικό σκιαγράφημα») αλλά μια παρέμβαση κυρίως πολιτική, με στόχο να δείξει την αναγκαιότητα αλλά και τη δυνατότητα της προλεταριακής επανάστασης. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για τα υπόλοιπα έργα του της περιόδου, μέχρι το θάνατό του. Βέβαια, οι θεωρητικές παραδοχές και τα θεωρητικά αποτελέσματα είναι αναγκαστικά παρόντα, ακόμα έγινε ίσως προφανές στα προηγούμενα παράγονται σημαντικότερα νέα θεωρητικά αποτελέσματα. Εντούτοις, σ' ό,τι αφορά το θέμα που εξετάσαμε εδώ, τη διεθνοποίηση της κεφαλαιακής σχέσης, δεν έχουμε να κάνουμε με μια θεωρητική ανάλυση των δομικών χαρακτηριστικών της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας (την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου). Έχουμε να κάνουμε με τη διατύπωση των θεωρητικών και ιδεολογικών προϋποθέσεων που επιτρέπουν τη διατύπωση μιας τέτοιας θεωρητικής ανάλυσης (για το σύγχρονο ιμπεριαλισμό).

Η κυριαρχία και πάλι της θεωρίας του καπιταλισμού ως ενοποιημένης παγκόσμιας οικονομικο-κοινωνικής δομής στη σύγχρονη συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό δείχνει, νομίζω, την τεράστια θεωρητική σημασία της (πολιτικής) παρέμβασης του Λένιν. Από κεί και πέρα χρειάζεται να θυμάται κανείς ότι «η ολόπλευρη επιστημονική μελέτη του ιμπεριαλισμού (...) δεν έχει ουσιαστικά τέλος, όπως δεν έχει τέλος και η επιστήμη γενικά» (Ιούνιος 1915, Λ. Α., 1953, τόμ. 21, σ. 208).

Σημειώσεις

1. Η αντιπαράθεση αυτή πήρε δημόσια μορφή το 1925 με την έκδοση στη Γερμανία της προσούρας του Ν. Bukharin *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals* (Ο ιμπεριαλισμός και η συσσώρευση του κεφαλαίου), που επιχειρεί να ανασκευάσει τη θεωρία της Luxembourg για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού, τις κρίσεις, την κατάρρευση του καπιταλισμού και τον ιμπεριαλισμό. Η παρέμβαση του Bukharin προκάλεσε κατ' αρχήν την απάντηση των θεωρητικών οπαδών της Luxembourg και στη συνέχεια την ένταση της κριτικής προς τον «λουξεμβουργιανισμό» από τους «ορθόδοξους μαρξιστές», αλλά και τη συμμετοχή στη συζήτηση ορισμένων θεωρητικών του αυστρο-μαρξισμού. Η θεωρητική αντιπαράθεση τροφοδοτήθηκε έτσι μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30. Τα βασικά κείμενα αυτής της συζήτησης επανεκδόθηκαν το 1971 στην Ο. Δ. Γερμανίας υπό τον τίτλο *Dokumente zur Imperialismustheorie, Band 2*, Caro-Druck Heidelberg. Βλ. επίσης Μηλιός, 1982(β).

2. Μέσα από την εκλεκτικίστικη χρήση του «Ιμπεριαλισμού» οι περισσότεροι σύγχρονοι μαρξιστές θεωρητικοί μπορούν να επιδείξουν την ταυτότητα των συμπερασμάτων τους με τις θέσεις του Λένιν. Ορισμένοι άλλοι καταφέρνουν με την ίδια μέθοδο να ανασκευάσουν πολύ εύκολα την προβληματική του Λένιν. Είτε από τον έναν είτε από τον άλλο δρόμο χρεώνουν πολύ συχνά στο Λένιν μια άποψη για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» παρόμοια μ' αυτή του Bukharin (και της Luxembourg).

Κεφάλαιο 2

Μεταπολεμικές θεωρίες για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό»

Εισαγωγή

Η έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού», όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, αποτέλεσε τη βάση για τη μορφοποίηση, μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, μιας σειράς θεωρητικών προσεγγίσεων που αντιλαμβάνονται τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις ως σχέσεις εκμετάλλευσης και πόλωσης ανάμεσα σ' ένα αναπτυγμένο ιμπεριαλιστικό κέντρο και μια εξαρτημένη περιφέρεια. Οι προσεγγίσεις αυτές ονομάστηκαν, λόγω του κοινού θεωρητικού συμπεράσματος στο οποίο μόλις αναφερθήκαμε, «θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας».

Στο παρόν κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε της θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, δίνοντας έμφαση κυρίως σε εκείνες που αποτέλεσαν ή αποτελούν τις κυρίαρχες τάσεις του διεθνούς αυτού ρεύματος. Έτσι, θα επιμείνουμε ιδιαίτερα στις λατινοαμερικανικές προσεγγίσεις της εξάρτησης, στη θεωρία της άνισης ανταλλαγής, στη θεωρία της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα, στις απόψεις της «Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης», καθώς και στη θεωρία του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Παράλληλα, θα παρουσιάσουμε τις απόψεις δύο λατινοαμερικανών θεωρητικών του ρεύματος μητρόπολη-περιφέρεια, του Córdoba και του Cardoso, που επιχειρούν να ανασκευάσουν ορισμένες από τις πιο βασικές θέσεις της «Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης». Τέλος, θα εξετάσουμε τη σχέση των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας με το σοβιετικό μαρξισμό.

Θα παρουσιάσουμε τις βασικές θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας όσο το δυνατόν πιο «αντικειμενικά», δηλαδή με τα ίδια τα λόγια των εκπροσώπων τους. Φυσικά, δηλαδή όπως συμβαίνει πάντα, η παρουσίαση αυτή δε θα είναι καθόλου «αθώα». Αναγκαστικά, θα τονίζει τα κύρια σημεία των θεωριών που παρουσιάζουμε μ' έναν τρόπο που να αναδεικνύει τις εσωτερικές τους αντιφάσεις και να διευκολύνει την κριτική μας.

1. Η παραδοσιακή προσέγγιση

Η παραδοσιακή προσέγγιση χρησιμοποιεί κατ' αρχήν τα βασικά μεγέθη της πολιτικής οικονομίας, όπως το κατά κεφαλήν εισόδημα, την ποσοστιαία συμμετοχή του πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα στο ΑΕΠ, τους δείκτες των συνθηκών ζωής (διατροφή, περίθαλψη, εκπαίδευση κτλ.), το «κριτήριο της στενότητας του κεφαλαίου» κ.ο.κ. για να περιγράψει την υπανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας.³ Από τα στοιχεία αυτά διαφαίνεται η πόλωση και το χάσμα που διαχωρίζει το επίπεδο ανάπτυξης και ευημερίας στις χώρες της μητρόπολης (ΗΠΑ, Καναδάς, Ευρώπη, Ιαπωνία, Αυστραλία) από το αντίστοιχο επίπεδο στις χώρες του Τρίτου Κόσμου (Αφρική, Ασία, Λατινική Αμερική).

Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης διαμορφώνονται δύο κατευθύνσεις: Η πρώτη προσανατολίζεται κυρίως προς τη μελέτη της παγκόσμιας οικονομίας⁴ και περιγράφει την ανισομέρεια στην παγκόσμια παραγωγή και στο διεθνές εμπόριο, στις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων κτλ. Εντοπίζει έτσι και περιγράφει τη συνεχή μεταφορά πόρων από τον Τρίτο Κόσμο προς τη μητρόπολη, την απομύζηση των πρώτων υλών από την περιφέρεια, με δυο λόγια την εκμετάλλευση των χωρών της περιφέρειας από το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο. Αυτή η «κληλασία» των χωρών της περιφέρειας από τον ιμπεριαλισμό, αποτέλεσε της εξάρτησής τους, θεωρείται και η αιτία για την υπανάπτυξή τους. Η εξάρτηση είναι λοιπόν σύμφωνα με όλες τις θεωρίες που εξετάζουμε εδώ ο όρος κλειδί για να ερμηνεύσουμε την εξέλιξη και το χαρακτήρα της περιφέρειας.⁵

Η δεύτερη κατεύθυνση στα πλαίσια της παραδοσιακής ανάλυσης, που είναι και η πιο διαδεδομένη, προσανατολίζεται κυρίως στα αποτελέσματα που έχει η εξάρτηση στην εσωτερική δομή της περιφέρειας (κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου, οικονομική, πολιτική, τεχνολογική, πολιτιστική εξάρτηση κτλ.). Η εξάρτηση υποστηρίζεται δημιουργεί την υπανάπτυξη. Η υπανάπτυξη είναι στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική ανισότητα, την

ανεργία, την περιθωριοποίηση και την εξαθλίωση μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού.⁶ Η κοινωνική περιθωριοποίηση και η φτώχεια διατηρούν εξαιρετικά περιορισμένη τη δυνατότητα του πληθυσμού για κατανάλωση, κι έτσι περιορίζουν παράλληλα τις δυνατότητες και τα περιθώρια για οικονομική ανάπτυξη. Παράλληλα, η ιμπεριαλιστική εξάρτηση διαστρεβλώνει την οικονομία της περιφέρειας γιατί της επιβάλλει να ειδικευθεί σ' έναν περιορισμένο αριθμό προϊόντων χαμηλής τεχνολογίας, που παράγονται με σχετικά χαμηλό κόστος λόγω των χαμηλών μισθών και εξάγονται προς τις μητροπόλεις. Η οικονομία της περιφέρειας χαρακτηρίζεται έτσι από στρεβλότητα και εξωστρέφεια.⁷ Η βιομηχανική ανάπτυξη που παρατηρείται κατά τα τελευταία χρόνια σε ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν αναιρεί τα βασικά χαρακτηριστικά της εξαρτημένης και περιφερειακής ανάπτυξης.

Όλα τα χαρακτηριστικά της περιφέρειας θεωρούνται, όπως είπαμε, αποτέλεσμα κυρίως της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και εκμετάλλευσης. Είναι δηλαδή αποτέλεσμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας, του «παγκόσμιου καπιταλισμού», που η μια του όψη είναι η ανάπτυξη και η άλλη η υπανάπτυξη. Η υπανάπτυξη δεν αποτελεί λοιπόν ένα πρώιμο στάδιο της ανάπτυξης. Αποτελεί μέσα στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος το αναγκαστικό και μόνιμο αποτέλεσμα της κυριαρχίας του μητροπολιτικού καπιταλισμού. Είναι λοιπόν η υπανάπτυξη ένα αποτέλεσμα που προκύπτει «από αμέτρητους εξωγενείς παράγοντες, που είναι εντούτοις ενδογενείς στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που οι κοινωνίες μας αποτελούν μόνο ένα τμήμα του».⁸

Ο Σαμίρ Αμίν (1976) θα συμπυκνώσει τις θέσεις της παραδοσιακής προσέγγισης ως εξής: «Οι περιφερειακοί σχηματισμοί, παρά τη διαφορετική τους προέλευση, έχουν την τάση να συγκλίνουν προς ένα όμοιο ουσιαστικά μοντέλο· αυτό το φαινόμενο εκφράζει σε παγκόσμια κλίμακα την αυξανόμενη ενοποιητική δύναμη του καπιταλισμού. Πράγματι, όλοι αυτοί οι σχηματισμοί έχουν κοινά τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά: 1) την πρωτοκαθεδρία του αγροτικού καπιταλισμού στον εθνικό τομέα, 2) το σχηματισμό της ντόπιας αστικής τάξης, που είναι κυρίως εμπορική, στη σκιά του κυρίαρχου ξένου κεφαλαίου, 3) την τάση για μια ιδιότυπη γραφειοκρατική ανάπτυξη, 4) τον ατελή και ιδιόμορφο χαρακτήρα των φαινομένων προλεταριοποίησης».⁹

Η παραδοσιακή προσέγγιση αποτελεί τη βασική μήτρα από την οποία θα προκύψουν οι περισσότερες από τις αναλύσεις για τον περιφερειακό καπιταλισμό.

2. Παραμόρφωση της κοινωνικοοικονομικής δομής: Δυαδισμός, αποδιάρθρωση, δομική ετερογένεια

Η όποια ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, η δημιουργία κάποιων σύγχρονων βιομηχανικών κλάδων σε ορισμένες χώρες, η διείσδυση παράλληλα του ξένου κεφαλαίου και από την άλλη το γεγονός ότι διατηρήθηκαν τόσο η φτώχεια και η περιθωριοποίηση μεγάλων μερίδων του πληθυσμού όσο και οι ιδιαίτερα εκτεταμένες προκαπιταλιστικές σχέσεις ήταν οι όροι για να διαμορφωθούν οι θεωρίες του δυαδισμού, της αποδιάρθρωσης και της δομικής ετερογένειας.

Η θεωρία του δυαδισμού είναι η παλαιότερη και διατυπώνεται με ολοκληρωμένη μορφή από τον ούγγρο Tamas Szentes.¹⁰ Ο Szentes ισχυρίζεται ότι ως αποτέλεσμα της εξάρτησης οι υπανάπτυκτες κοινωνίες συγκροτούνται από δύο αυτόνομους τομείς: ένα «μοντέρνο», δηλαδή καπιταλιστικό και σχετικά αναπτυγμένο τομέα της οικονομίας, και ένα «παραδοσιακό» τομέα μ' εξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα, που βασίζεται σε προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής και εκμετάλλευσης. Οι δύο αυτοί τομείς παραμένουν, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, ασύνδετοι μεταξύ τους. Ο δυαδισμός σημαίνει δηλαδή παράλληλα και εσωτερική αποδιάρθρωση των υπανάπτυκτων χωρών, που στην ουσία αποτελούν «δύο κοινωνίες». Η αποδιάρθρωση έχει ως συνέπεια το να μη μεταφέρονται τα αποτελέσματα της όποιας ανάπτυξης του μοντέρνου τομέα στην υπόλοιπη κοινωνία. Αντίθετα, ο τομέας αυτός διατηρεί τις βασικές του συνδέσεις μόνο με το εξωτερικό. Δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και αυτή την εξάρτηση εξακολουθεί να στηρίζει. Εξυπηρετεί τις ανάγκες της παγκόσμιας αγοράς και όχι

της εσωτερικής-εθνικής αγοράς, που παραμένει στενή και χωρίς δυναμισμό. Ο μοντέρνος καπιταλιστικός τομέας δεν αναιρεί λοιπόν την υπανάπτυξη. Απλώς παίρνει το χαρακτήρα ενός θύλακα στο εσωτερικό των περιφερειακών κοινωνιών. Δυαδισμός σημαίνει λοιπόν ταυτόχρονα και εσωτερική αποδιάρθρωση. Η αποδιάρθρωση με τη σειρά της συνδέεται άμεσα με την εξωστρέφεια.

Οι σύγχρονοι θεωρητικοί του περιφερειακού καπιταλισμού θα τροποποιήσουν λιγότερο ή περισσότερο τη θεωρία του δυαδισμού, προκρίνοντας κάποια στοιχεία και απορρίπτοντας άλλα.

Μια τάση θεωρητικών της Λατινικής Αμερικής θα υποστηρίξει ότι το κυρίαρχο στοιχείο είναι η εσωτερική αποδιάρθρωση της περιφερειακής οικονομίας, αποτέλεσμα του ότι ο αναπτυσσόμενος τομέας της οικονομίας προσανατολίζεται κυρίως προς την παγκόσμια αγορά. Αυτή όμως η αποδιάρθρωση, θα συνεχίσουν, δε δημιουργεί «δύο κοινωνίες» όπως υποστηρίζει η θεωρία του δυαδισμού. Απλά χαλαρώνει την εσωτερική συνοχή της ενιαίας περιφερειακής κοινωνίας.¹¹

Η θεωρία όμως του δυαδισμού γίνεται αντικείμενο κριτικής και από μια οπτική που υποστηρίζει ότι η εσωτερική αποδιάρθρωση της περιφέρειας είναι τόσο μεγάλη, ώστε «δε θα ήπρεπε να μιλάμε καν για εθνικές υπανάπτυκτες οικονομίες. Η υπανάπτυκτη οικονομία αποτελείται από τομείς, από επιχειρήσεις, που παρατίθενται σχεδόν ασύνδετα μεταξύ τους, αλλά είναι έντονα ενσωματωμένες ή καθεμιά ξεχωριστά μέσα σε σύνολα που έχουν το κέντρο βάρους τους στα καπιταλιστικά κέντρα. Δεν υπάρχει στ'αλήθεια έθνος με την οικονομική έννοια του όρου, δεν υπάρχει ολοκληρωμένη εσωτερική αγορά».¹² Εξάλλου, όπως θα δείξουμε αναλυτικότερα στο υποκεφάλαιο 6, η προσέγγιση αυτή απορρίπτει τη θεωρία του δυαδισμού και για έναν άλλο λόγο. Υποστηρίζει ότι στην περιφέρεια δεν υπάρχουν μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής (υπόθεση στην οποία θεμελιώνεται η θεωρία του δυαδισμού), καθόσον όλοι οι «τομείς» της περιφέρειας από τη στιγμή που παράγουν για την αγορά θεωρούνται ότι είναι καπιταλιστικοί.

Το ζήτημα των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και της διευρυμένης αναπαραγωγής τους λόγω της εξάρτησης επαναφέρει η θεωρία της «δομικής ετερογένειας», που εισάγει ο Armando Córdova. «Ο όρος της δομικής ετερογένειας δεν πρέπει να συγχέεται με τη διαδεδομένη θέση για τον οικονομικό και κοινωνικό δυαδισμό. Στις λατινοαμερικανικές χώρες δεν υφίστανται δύο κοινωνίες η μια δίπλα στην άλλη όπως ισχυρίζεται αυτή η θέση. Με τον όρο ετερογένεια της κοινωνικο-οικονομικής δομής μιας ενότητας αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη οικονομικών κλάδων στους οποίους κυριαρχούν σχέσεις παραγωγής που βασίζονται σε διαφορετικές σχέσεις ιδιοκτησίας των συντελεστών της παραγωγής. Μια ετερογενής κοινωνικο-οικονομική δομή συνεπάγεται ένα ετερογενές σύστημα τάξεων. Η ετερογένεια στην κοινωνικο-οικονομική και στην ταξική δομή παράγει μια ετερογένεια και στα διαφορετικά επίπεδα του εποίκοδομήματος» (Córdova, 1973, σσ. 26-27 και 64).

Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι «η δομική ετερογένεια» προκαλεί μια «δομική παραμόρφωση», δηλαδή η καπιταλιστική ανάπτυξη αποκτά έναν ανισομερή και παραμορφωμένο χαρακτήρα. Η δομική παραμόρφωση δε θεωρείται όμως ως αποτέλεσμα της αποδιάρθρωσης του καπιταλιστικού από τους μη καπιταλιστικούς τομείς της οικονομίας, αλλά ως το αποτέλεσμα που προκύπτει από τη συγκεκριμένη συνάρθρωση αυτών των τομέων μεταξύ τους.

Φυσικά και για τον Córdova η δομική ετερογένεια δεν είναι παρά το αναγκαστικό αποτέλεσμα της κυριαρχίας του μητροπολιτικού καπιταλισμού πάνω στις περιφερειακές κοινωνίες λόγω της διάσπασης του «παγκόσμιου καπιταλισμού» σε μια ιμπεριαλιστική μητρόπολη και μια εξαρτημένη (και ετερογενή) περιφέρεια.

3. Η θεωρία της άνισης ανταλλαγής

Η θεωρία της άνισης ανταλλαγής αναπτύχθηκε στη Γαλλία από τον Αργύρη Εμμανουήλ.¹³ Ο Εμμανουήλ υποστηρίζει ότι οι αναπτυγμένες και οι υπανάπτυκτες χώρες διαχωρίζονται στα πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς σε δύο απόλυτα διακριτές ομάδες, που κατά βάση είναι μη ανταγωνιστικές μεταξύ τους γιατί ειδικεύονται στην παραγωγή διαφορετικών προϊόντων. Οι ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες χωρών είναι άνισες, δηλαδή συνεπάγονται μια διαρκή μεταβίβαση πόρων από τις υπανάπτυκτες χώρες στην ομάδα των αναπτυγμένων χωρών. Αυτή η άνιση ανταλλαγή αποτελεί την εσωτερική αιτία που διατηρεί και αναπαράγει την πόλωση ανάμεσα στην ανάπτυξη και στην υπανάπτυξη. Οι άνισες ανταλλαγές, υποστηρίζεται, οφείλονται στο ριζικά άνισο επίπεδο των μισθών ανάμεσα στις δύο ομάδες χωρών.

Ο Εμμανουήλ ξεκινάει από τρεις βασικές υποθέσεις.

1) Ότι ως αποτέλεσμα της διεθνούς κινητικότητας του κεφαλαίου διαμορφώνεται στην παγκόσμια αγορά ένα διεθνές μέσο ποσοστό κέρδους. Παράλληλα, σχηματίζονται στην παγκόσμια αγορά διεθνείς τιμές παραγωγής.

2) Ότι το εθνικό επίπεδο των μισθών, παρότι διαφορετικό από χώρα σε χώρα, έχει την τάση να πολώνεται τελικά σε δύο παγκόσμια επίπεδα. Υψηλοί μισθοί στις χώρες του κέντρου και πολύ χαμηλότεροι μισθοί στην περιφέρεια. Η πόλωση αυτή προέρχεται από την «απουσία κινητικότητας του συντελεστή εργασίας» στην παγκόσμια αγορά (Εμμανουήλ, 1978, σ. 65).

3) Ότι στο σύστημα των διεθνών ανταλλαγών η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι ο μισθός, που καθορίζεται όχι με βάση κάποιους «οικονομικούς νόμους» αλλά από ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες.¹⁴

Το γεγονός λοιπόν ότι στην παγκόσμια αγορά διαμορφώνεται ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους ενώ αναπαράγεται η πόλωση στο επίπεδο του μισθού (που είναι «ένα άμεσα πολιτικό μέγεθος», ό.π., σ. 199) έχει ως αποτέλεσμα τις άνισες ανταλλαγές. Επομένως, «ο πλούτος παράγει πλούτο» και «η φτώχεια παράγει φτώχεια» (ό.π., σσ. 214-215), σ[¶] ένα σύστημα όμως όπου «η ανάπτυξη εμφανίζεται όχι σαν αιτία αλλά σαν αποτέλεσμα των μεγάλων μισθών» (ό.π., σ. 254). Συνακόλουθα, «αν υποθέσουμε ότι για κάποιο λόγο, πολιτικό, συνδικαλιστικό ή άλλο, οι μισθοί του Τρίτου Κόσμου πολλαπλασιάζονται ξαφνικά επί πέντε ή δέκα ή ότι οι μισθοί των αναπτυγμένων χωρών πέφτουν στον ίδιο βαθμό, το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού διεθνούς καταμερισμού εργασίας θα χρεοκοπούσε, ενώ κανένας αντικειμενικός παράγοντας της παραγωγής δε θα είχε αλλάξει» (ό.π., σ. 248).

Το μοντέλο της άνισης ανταλλαγής παρουσιάζεται, σε μια σχετικά απλουστευμένη μορφή, στο παρακάτω σχήμα. (Το σύστημα Α αντιπροσωπεύει την ομάδα των αναπτυγμένων χωρών, ενώ το σύστημα Β αντιπροσωπεύει αντίστοιχα την ομάδα των περιφερειακών χωρών.)

Σχήμα 1

Χώρες	K	c	v	m	V (c + v + m)	R (c + v)	T (Σm/Σk)	P (T*K)	L (c + v + p)
A	240	50	100	20	170	150	25%	60	210
B	240	50	20	100	170	70	>>	60	130
(A+B)	480	100	120	120	340	220	>>	120	340

K = συνολικό κεφάλαιο, **c** = σταθερό κεφάλαιο που καταναλώνεται, **v** = μεταβλητό κεφάλαιο, **m** = υπεραξία, **V** = αξία = c + v + m, **R** = κόστος παραγωγής = c + v, **T** = ποσοστό κέρδους = Σm/Σk, **P** = κέρδος = T*K, **L** = τιμή παραγωγής = c + v + p,

«Εδώ δύο προϊόντα που υλοποιούν το καθένα 170 ώρες εργασίας ανταλλάσσονται σύμφωνα με τη σχέση 210B = 130A, ενώ τίποτα εκτός από τους μισθούς δεν είναι διαφορετικό από τη μια χώρα στην άλλη η ανισότητα των μισθών σαν τέτοια προκαλεί από μόνη της την ανισότητα των ανταλλαγών» (Εμμανουήλ, 1978, σ. 139).

Η άνιση ανταλλαγή λοιπόν ορίζεται ως «η σχέση των τιμών ισορροπίας που απορρέει από την εξίσωση των ποσοστών του κέρδους μεταξύ περιοχών με ποσοστά υπεραξίας θεσμικά διαφορετικά» (ό.π.).

Ο Εμμανουήλ συνάγει από τη θεωρία του μια σειρά από πολιτικά συμπεράσματα: Το βασικό είναι ότι η άνιση ανταλλαγή και η διεθνής ειδίκευση εγκαθιδρύουν ένα σύστημα εκμετάλλευσης κάποιων χωρών από κάποιες άλλες χώρες. Δεν πρόκειται δηλαδή για την εκμετάλλευση των λαϊκών τάξεων στις χώρες του Τρίτου Κόσμου από το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο (παράλληλα με την εκμετάλλευση από το «δικό τους» εθνικό κεφάλαιο). Πρόκειται για την από κοινού εκμετάλλευση της περιφέρειας από τις αναπτυγμένες χώρες. Η διεθνής αλληλεγγύη του εργατικού κινήματος δεν έχει πια νόημα. Αντίθετα, οι εργατικές τάξεις του κέντρου έχουν μετατραπεί σε εργατική αριστοκρατία του παγκόσμιου συστήματος, που νέμεται από κοινού με τους κεφαλαιοκράτες του κέντρου τις υπανάπτυκτες χώρες.¹⁵

4. Η παρέμβαση του Μπετελέμ και η θεωρία της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα

Ο Σαρλ Μπετελέμ, στις «θεωρητικές παρατηρήσεις» του που δημοσιεύονται μαζί με το δοκίμιο του Εμμανουήλ, υποβάλλει σε κριτική την Άνιση Ανταλλαγή από τη σκοπιά των εννοιών και των κατηγοριών της μαρξιστικής θεωρίας.

Έτσι, ο Μπετελέμ θα υποδείξει κατ' αρχήν ότι σύμφωνα με το μαρξισμό «η εμπορευματική ανταλλαγή έχει αναγκαστικά τη μορφή ισοδύναμης ανταλλαγής» (στο Εμμανουήλ, 1978, σ. 375) και έτσι είναι αδόκιμο να ισχυρίζεται κανείς, όπως ουσιαστικά κάνει ο Εμμανουήλ, ότι «υπάρχει ανεξάρτητα και πριν από την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση (με την έννοια μιας εκμετάλλευσης οφειλόμενης σε επενδύσεις κεφαλαίων) μια εμπορική εκμετάλλευση των αποικιακών ή μισοαποικιακών χωρών πολύ βαθύτερη από την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση» (ό.π., σ. 379).

Ο Μπετελέμ θα υποστηρίξει ακόμη ότι είναι πέρα για πέρα αβάσιμη η θέση του Εμμανουήλ ότι ο μισθός αποτελεί ανεξάρτητη μεταβλητή.¹⁶ Οι χαμηλοί μισθοί αντιστοιχούν σε κάποιες κοινωνικο-οικονομικές δομές με χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Αποτελούν ένα σχετικά αυτόνομο στοιχείο αυτών των δομών. Προσδιορίζονται όμως τελικά από τη συνολική δομή καθενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.¹⁷ Ο όρος εκμετάλλευση αποδίδει κάποιες ταξικές σχέσεις παραγωγής, αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική-ταξική δομή στα πλαίσια κάθε συγκεκριμένης χώρας. «Η δομή αυτή είναι που καθορίζει τον τρόπο ενσωμάτωσης κάθε κοινωνικού σχηματισμού στις διεθνείς σχέσεις παραγωγής» (ό.π., σ. 412).

Έτσι παρουσιάζοντας μια εκμετάλλευση χωρών από άλλες χώρες, ο Εμμανουήλ μένει στα επιφανειακά αποτελέσματα που έχουν στο χώρο της ανταλλαγής οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και συνακόλουθα συγκαλύπτει αυτές τις σχέσεις. Συγκαλύπτει επομένως την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση.¹⁸

Συνοψίζοντας αυτά τα συμπεράσματα, ο Μπετελέμ θα υποστηρίξει ότι η ανάλυση του Εμμανουήλ είναι «προκριτική», δηλαδή οπισθοδρομεί από το θεωρητικό χώρο και τις κατακτήσεις της Μαρξικής «Κριτικής της πολιτικής οικονομίας».

Η θεωρία του Εμμανουήλ θα γίνει αποδεκτή από αρκετούς οπαδούς και εκπροσώπους του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας. Επιφανέστερος ο Σαμίρ Αμίν, που θα αναλάβει να υπερασπίσει μάλιστα το μαρξιστικό χαρακτήρα της θεωρίας αυτής ενάντια στην κριτική του Μπετελέμ (αλλά και άλλων).

Ο Αμίν θα υιοθετήσει ολόκληρο το θεωρητικό σχήμα της Άνισης Ανταλλαγής,¹⁹ αλλά θα απαλείψει τις ακραίες του πολιτικές συνέπειες, που όπως είδαμε ο Εμμανουήλ δε δίστασε να τονίσει.²⁰ Ταυτόχρονα, ο Αμίν θα χαρακτηρίσει την παρέμβαση του Μπετελέμ προλενινιστική, γιατί «περιορίζει την ανάλυση της ταξικής πάλης μόνο σε εθνικό πεδίο. Δηλαδή πραγματεύεται το πρόβλημα σαν να ήταν το παγκόσμιο σύστημα μια απλή μόνο παράθεση από εθνικά καπιταλιστικά συστήματα και σαν να αποτελούσαν τα διεθνή προβλήματα μια άλλη περιοχή. Η αντίθεση δεν μπορεί να ξεπεραστεί, παρά αν θεωρήσει

κανείς ότι η πάλη των τάξεων δε διεξάγεται μέσα στα εθνικά πλαίσια αλλά στα πλαίσια του παγκόσμιου συστήματος». (Αμίν, χ.χ.ε., σ. 43).

Ο Σαμίρ Αμίν θα επιχειρήσει αργότερα να απαντήσει στην κριτική του Μπετελέμ με βάση τη θεωρία του για τη συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η πόλωση στο επίπεδο των μισθών, που χαρακτηρίζει το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, προέκυψε από το διαφορετικό τύπο ανάπτυξης που ακολούθησαν η μητρόπολη και η περιφέρεια αντίστοιχα. Ο μισθός δεν αποτελεί εμπομένως «ανεξάρτητη μεταβλητή» θα παραδεχθεί. Οι υψηλοί μισθοί είναι το αποτέλεσμα του μοντέλου ανάπτυξης που ακολούθησε το κέντρο, του μοντέλου της «αυτόκεντρης ανάπτυξης». Αντίστοιχα, οι χαμηλοί μισθοί της περιφέρειας προέκυψαν από το μοντέλο της εξωστρεφούς ανάπτυξης που επιβλήθηκε στην περιφέρεια από τον ιμπεριαλισμό.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Αμίν,²¹ σ' ένα αυτόκεντρο σύστημα προϋποτίθεται η ταυτόχρονη ύπαρξη, στενή διαπλοκή και παράλληλη ανάπτυξη του κλάδου που παράγει αγαθά για μαζική κατανάλωση και του κλάδου κεφαλαιουχικών αγαθών. Επομένως, συμπεραίνει, η συσσώρευση απαιτεί να διευρύνεται διαρκώς η εσωτερική αγορά, άρα και οι μισθοί από τους οποίους εξαρτάται η διεύρυνση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών. Αντίθετα, η ανάπτυξη της περιφέρειας δεν απαιτεί μια διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς άρα και των μισθών γιατί το σύστημα είναι εξωστρεφές.

Έτσι λοιπόν, ενώ έχουμε «μια αξία της εργατικής δύναμης, που είναι η παγκόσμια αξία της», επιβάλλονται, σύμφωνα πάντα με τον Αμίν, «δύο διαφορετικές τιμές, η μια πάνω απ' την αξία και η άλλη κάτω απ' αυτή ο μέσος όρος είναι η αξία της εργατικής δύναμης σε παγκόσμιο επίπεδο και η διάκριση κέντρου και περιφέρειας είναι ακριβώς όλα αυτά».²² Από την πόλωση αυτή των μισθών προκύπτει κατόπιν η άνιση ανταλλαγή, σύμφωνα με το σχήμα που διατύπωσε ο Εμμανουήλ.

Ο Σαρλ Μπετελέμ είχε προκαταβολικά διαφωνήσει με τη θεωρία της διεθνούς αξίας της εργατικής δύναμης που στηρίζει την ανάλυση του Αμίν. «Το ιδιάζον σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό επίπεδο μισθών δεν μπορεί να καθορισθεί από το παγκόσμιο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (που δεν είναι παρά μια απατηλή αφαίρεση μέσα σ' ένα παγκόσμιο σύστημα που το αποτελούν ξέχωροι και αντιτιθέμενοι κοινωνικοί σχηματισμοί), αλλά που θεμελιακά συνδέεται με τον ειδικό συνδυασμό παραγωγικές δυνάμεις/παραγωγικές σχέσεις που προσιδιάζει σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό» (Μπετελέμ, 1978, σ. 406). Τελικά όμως ο Μπετελέμ θα συμφωνήσει μερικά χρόνια αργότερα με την παρέμβαση του Αμίν για τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής. Θα διατηρήσει μόνο μια επιφύλαξη στο ζήτημα της ορολογίας.²³

5. Η θεωρία του πλεονάσματος

Η θεωρία του πλεονάσματος διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον P. Baran το 1957, στο βιβλίο του Η παγκόσμια οικονομία της ανάπτυξης (ελληνική μετάφραση, Κάλβος, 1977). Ο Baran θα εισαγάγει δύο βασικούς όρους. Το πραγματικό οικονομικό πλεόνασμα και το δυνητικό οικονομικό πλεόνασμα.

Ως πραγματικό οικονομικό πλεόνασμα ορίζει ο Baran «τη διαφορά ανάμεσα στο πραγματικό τρέχον προϊόν της κοινωνίας και στην πραγματική τρέχουσα κατανάλωσή της» (Baran, 1977, σ. 74). Παράλληλα, ως δυνητικό οικονομικό πλεόνασμα θεωρεί «τη διαφορά ανάμεσα στο προϊόν που θα μπορούσε να παραχθεί μέσα σ' ένα δοσμένο φυσικό και τεχνολογικό περιβάλλον, με τη βοήθεια των διαθέσιμων πλουτοπαραγωγικών πόρων, και σ' αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν αναγκαία κατανάλωση» (ό.π., σ. 75). Αναφορικά με τον ορισμό του (πραγματικού) πλεονάσματος, ο Baran θα διατυπώσει τη θέση ότι «ο ρυθμός και η κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης σε μια χώρα και σε δεδομένο χρόνο εξαρτώνται τόσο από το μέγεθος όσο και από τον τρόπο χρησιμοποίησης του οικονομικού πλεονάσματος» (ό.π., σ. 97).

Η κατηγορία του πλεονάσματος μπορεί, όπως είναι προφανές, να αναφέρεται όχι μόνο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά σε οποιονδήποτε τρόπο παραγωγής και ακόμα περισσότερο σε οποιονδήποτε κοινωνικό σχηματισμό. Επομένως, ο όρος αυτός, θα

υποστηρίζουν όσοι αποδέχονται τη χρησιμότητά του, κάνει δυνατό το να μελετηθεί ως ενιαίο σύστημα ένας κοινωνικός σχηματισμός, αλλά και η παγκόσμια οικονομία όπου συνυπάρχουν διαφορετικοί τρόποι παραγωγής και εκμετάλλευσης.

Ποια σχέση έχει όμως το πλεόνασμα με τις έννοιες και τις κατηγορίες που θεμελίωσε ο Μαρξ;

Όπως παρατηρεί ο ίδιος ο Baran, το πραγματικό οικονομικό πλεόνασμα αντιστοιχεί στη μαρξιστική έννοια της συσσώρευσης. Πρόκειται για το τμήμα της υπεραξίας (στην περίπτωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) που «περισσεύει» για να επενδυθεί, αφού αφαιρεθεί το τμήμα της υπεραξίας που καταναλώθηκε (είτε ατομικά από τους καπιταλιστές είτε για τη συντήρηση της κρατικής μηχανής είτε ως έξοδα κυκλοφορίας κτλ.).

Το δυνητικό οικονομικό πλεόνασμα αποτελείται, όπως επισημαίνει ο Α. Córdova, από δύο μέρη. «Πρώτον, το τμήμα που παρήχθη πραγματικά, παρότι δεν επενδύθηκε (όλο, Γ. Μ.) και που το ονομάζω αντικειμενοποιημένο πλεόνασμα. Δεύτερον, το τμήμα που δεν παρήχθη γιατί το σύστημα δεν είναι σε θέση να αξιοποιήσει με πληρότητα τους παράγοντες της παραγωγής που διαθέτει. Αυτό το ονομάζουμε μη αντικειμενοποιημένο δυνητικό πλεόνασμα. Η κατηγορία αντικειμενοποιημένο πλεόνασμα αντιστοιχεί στη μαρξιστική κατηγορία του υπερπροϊόντος, πράγμα που σημαίνει ότι όταν έχουμε ένα καπιταλιστικό σύστημα, το υπερπροϊόν ταυτίζεται με την υπεραξία. Για την κατηγορία του μη αντικειμενοποιημένου πλεονάσματος δεν υπάρχει κανένα αντίστοιχο στη μαρξιστική θεωρία».²⁴

Ο Baran θα γράψει μερικά χρόνια αργότερα μαζί με τον P. Sweezy το Μονοπωλιακό Καπιταλισμό (εκδ. Γκούτενμπεργκ, 1973). Στο βιβλίο αυτό οι συγγραφείς εγκαταλείπουν τη διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό και στο δυνητικό πλεόνασμα και υιοθετούν τον εξής ορισμό: «Το οικονομικό πλεόνασμα είναι η διαφορά ανάμεσα σ' αυτό που παράγει μια κοινωνία και στο κόστος παραγωγής του» (Baran-Sweezy, 1973, σ. 71).

Ο όρος πλεόνασμα μπορεί να αναφέρεται και πάλι σε κάθε τρόπο παραγωγής και σε κάθε κοινωνία. Εντούτοις, αξίζει να προσέξουμε ότι ο νέος ορισμός διαφοροποιείται τόσο από το «πραγματικό οικονομικό πλεόνασμα» όσο και από το «δυνητικό πλεόνασμα». Ο νέος ορισμός μοιάζει να αντιστοιχεί στη μαρξιστική κατηγορία της υπεραξίας (ή του υπερπροϊόντος, προκειμένου για μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής). Οι Baran και Sweezy υποστηρίζουν βέβαια ότι «σε μια μονοπωλιακή καπιταλιστική κοινωνία με υψηλή ανάπτυξη, το πλεόνασμα παίρνει πολλές μορφές και μεταμορφώσεις» όπως, π.χ., «τα εισοδήματα του κράτους και της εκκλησίας, τα έξοδα μετατροπής των εμπορευμάτων σε χρήμα, τους μισθούς των μη παραγωγικών εργατών κτλ.», που ο Μαρξ «τα εξετάζει σαν δευτερεύοντες παράγοντες και τα αποκλείει από το βασικό θεωρητικό σχήμα». «Γι' αυτό το λόγο» συνεχίζουν «προτιμούμε την έννοια πλεόνασμα απ' την παραδοσιακή μαρξιστική έννοια υπεραξία» (ό.π., σ. 71).

Βασική θέση των Baran και Sweezy είναι πως αποτελεί «νόμο του μονοπωλιακού καπιταλισμού ότι το πλεόνασμα έχει την τάση να ανεβαίνει τόσο απόλυτα όσο και σχετικά, καθώς αναπτύσσεται το σύστημα». Και συνεχίζουν: «Ο νόμος αυτός προκαλεί τη σύγκριση με τον κλασικό μαρξιστικό νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Χωρίς να μπορούμε σε ανάλυση των διαφόρων ερμηνειών του τελευταίου, μπορούμε να πούμε ότι όλες τους προϋποθέτουν ένα σύστημα ανταγωνισμού. Γι' αυτό, αντικαθιστώντας το νόμο της πτώσης του ποσοστού κέρδους με το νόμο της αύξησης του πλεονάσματος, δεν απορρίπτουμε ούτε αναθεωρούμε ένα αξιοσέβαστο θεώρημα της πολιτικής οικονομίας. Απλώς παίρνουμε υπόψη το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η δομή της καπιταλιστικής οικονομίας έχει υποστεί θεμελιώδη αλλαγή από τότε που διατυπώθηκε το θεώρημα» (ό.π., σσ. 133-134). Μ' άλλα λόγια, η τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει είχε ισχύ μόνο στο παρελθόν όταν λειτουργούσε ή κυριαρχούσε ο ανταγωνισμός. Η τάση αυτή υποκαταστάθηκε σήμερα, στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού, από την τάση αύξησης του πλεονάσματος.²⁵

6. Η παγκόσμια (καπιταλιστική) οικονομία, ο υπανάπτυκτος καπιταλισμός και οι ημιπεριφέρειες

Όλες οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας προϋποθέτουν, όπως είπαμε, την προτεραιότητα της παγκόσμιας οικονομίας και των παγκόσμιων οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων πάνω στις οικονομικές διαδικασίες και στις κοινωνικές σχέσεις που διέπουν τους εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Δηλαδή, οι παγκόσμιες διαδικασίες κυριαρχούν πάνω στις διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού και καθορίζουν την εξέλιξη αυτών των τελευταίων. Έτσι, η υπανάπτυξη είναι κατά κύριο λόγο το αποτέλεσμα του παγκόσμιου καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας και της εξάρτησης. Προκύπτει από «αμέτρητους εξωγενείς παράγοντες, που είναι εντούτοις ενδογενείς στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος» μας έχει ήδη πει ο Córdova (Córdova, 1973, σ. 13), και με τη διατύπωση αυτή θα εκφράσει την εσωτερική φιλοσοφία όλων των θεωριών που εξετάζουμε εδώ.²⁶

Με βάση την κοινή αυτή θεωρητική αφετηρία διαμορφώθηκε μια θεωρία για την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία και τον υπανάπτυκτο καπιταλισμό, με κύριους εκπροσώπους τον Α. G. Frank και τον I. Wallerstein.

Η θεωρία αυτή θα ισχυρισθεί λοιπόν ότι από τη στιγμή που δημιουργείται η παγκόσμια αγορά, η παγκόσμια οικονομία, δηλαδή χοντρικά από το 16ο αιώνα, ολόκληρη η ανθρωπότητα (δηλ. όλες οι περιοχές που συνδέονται ή απαρτίζουν την παγκόσμια αγορά) είναι καπιταλιστική, πολώνεται σε μητρόπολη και περιφέρεια και διαπερνάται από μονοπωλιακές δομές. Παγκόσμια οικονομία και (παγκόσμιος) καπιταλισμός είναι, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, όροι ταυτόσημοι. Σύμφωνα με το Wallerstein ο καπιταλισμός είναι «ένας τρόπος παραγωγής και συγκεκριμένα εκείνος όπου επιδιώκεται η παραγωγή κέρδους στην αγορά. Ο καπιταλισμός ήταν απ' την αρχή του μια υπόθεση της παγκόσμιας οικονομίας, όχι μια υπόθεση των εθνικών κρατών».²⁷

Έτσι, ισχυρίζονται, είναι άσκοπο και λανθασμένο να μιλάμε για άλλους, προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής ή για σοσιαλισμό, με κριτήριο τη σχέση των παραγωγών με τα μέσα παραγωγής, τη μορφή του κράτους κτλ. «Δεν υπάρχουν σήμερα στην παγκόσμια οικονομία σοσιαλιστικά συστήματα, όπως ακριβώς δεν υπάρχουν φεουδαρχικά συστήματα, διότι υπάρχει μόνο ένα μοναδικό παγκόσμιο σύστημα. Αυτό το σύστημα είναι η παγκόσμια οικονομία και είναι στη μορφή του εξ ορισμού καπιταλιστικό. Ο σοσιαλισμός προϋποθέτει την εγκαθίδρυση ενός νέου παγκόσμιου συστήματος, κι αυτό δεν μπορεί να είναι ούτε ένα παγκόσμιο καθεστώς με λειτουργίες αναδιανομής του προϊόντος ούτε μια παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, αλλά μια παγκόσμια σοσιαλιστική κυβέρνηση» (Wallerstein, 1979, σ. 63).

Ο Frank, στα πλαίσια του ίδιου σχήματος, θα ισχυρισθεί ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη και υπανάπτυξη καθορίζεται από τρεις θεμελιώδεις αντιθέσεις. Την απόσπαση/ιδιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος, την πόλωση σε μητροπόλεις και δορυφόρους και την αντίφαση της συνέχειας παρά την εξέλιξη.²⁸

Με βάση την υπόθεση ότι όλες οι διαδικασίες παραγωγής που αναφέρονται στην αγορά είναι καπιταλιστικές, ο Frank θα αντιπαρατεθεί σ' όλες εκείνες τις θεωρίες που συνδέουν την υπανάπτυξη της περιφέρειας με την κυριαρχία ή έστω τη διατήρηση και τη διευρυμένη αναπαραγωγή κάποιων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Σαν τμήμα του παγκόσμιου συστήματος, θα ισχυρισθεί, η περιφέρεια ήταν πάντα καπιταλιστική. Ο καπιταλισμός της περιφέρειας είναι απλώς διαφορετικός σε σχέση με το μητροπολιτικό καπιταλισμό. Είναι ένας υπανάπτυκτος καπιταλισμός. Αυτό που λαμβάνει λοιπόν χώρα στην περιφέρεια είναι η «ανάπτυξη της υπανάπτυξης».²⁹ Ομοίως και οι εργαζόμενες και υφιστάμενες την εκμετάλλευση μάζες της περιφέρειας ανήκουν στο (παγκόσμιο) προλεταριάτο, μόνο που και πάλι το προλεταριάτο αυτό είναι διαφορετικό σε σχέση με το προλεταριάτο των μητροπόλεων.³⁰

Το παγκόσμιο σύστημα διαμορφώνεται τελικά, σύμφωνα με το Frank, ως ένα ολοκληρωμένο αποικιακό σύστημα που η δομή του μπορεί να παρομοιασθεί με τη δομή ενός ηλιακού-πλανητικού συστήματος. Οι μητροπόλεις πλουτίζουν από τους δορυφόρους που

περιστρέφονται γύρω τους. Γύρω από ένα δορυφόρο μπορεί να περιστρέφονται όμως και κάποιοι άλλοι, εξαρτημένοι απ' αυτόν δορυφόροι. Πρόκειται εδώ για ένα θεμελιώδες και μόνιμο χαρακτηρισμό του παγκόσμιου συστήματος.³¹

Αυτή όμως η ηλιακή δομή του παγκόσμιου συστήματος έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργούνται αναγκαστικά κάποιες ενδιάμεσες περιοχές, ανάμεσα στη μητρόπολη και στην περιφέρεια, οι ημιπεριφέρειες ή τα υποϊμπεριαλιστικά κράτη. Όπως εξηγεί ο Wallerstein «οι δομικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια δεν μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς εάν δεν πάρουμε υπόψη ότι υφίσταται μια τρίτη δομικά προσδιορισμένη θέση: η θέση της ημιπεριφέρειας. Η ημιπεριφέρεια είναι αναγκαία για να μπορεί να λειτουργεί χωρίς τριβές η παγκόσμια οικονομία Σ' αυτή την ημιπεριφέρεια αποδίδεται ως ένα βαθμό ένας ειδικός οικονομικός ρόλος, ο οποίος όμως είναι απαραίτητος λιγότερο οικονομικά και περισσότερο πολιτικά. Η παγκόσμια οικονομία θα λειτουργούσε το ίδιο καλά χωρίς ημιπεριφέρεια όπως και με ημιπεριφέρεια. Αλλά πολιτικά θα ήταν πολύ λιγότερο σταθερή, γιατί η έλλειψη της ημιπεριφέρειας θα συνδεόταν μ' ένα πολωμένο παγκόσμιο σύστημα».³² Ο Frank θα εξηγήσει παράλληλα ότι με τον όρο υποϊμπεριαλισμός ή ημιπεριφέρεια περιγράφονται οι χώρες που «συμμετέχουν με διαφορετικό τρόπο στο διεθνή κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, δηλαδή εξάγουν όχι μόνο πρώτες ύλες και προϊόντα της ελαφριάς βιομηχανίας, αλλά επίσης βιομηχανικά προϊόντα που προέρχονται από τη βαριά βιομηχανία. Αυτή είναι η περίπτωση της Βραζιλίας, ως ένα βαθμό του Μεξικού, της Αργεντινής, της Ινδίας, του Ιράν. Όπως το Ιράν υπάρχουν κι άλλες υπανάπτυκτες οικονομίες που διεκδικούν ένα μεσαίο επίπεδο στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Εδώ ανήκουν ορισμένες από τις χώρες του ΟΠΕΚ (Βενεζουέλα, Ινδονησία, Νιγηρία, Αλγερία)». Μια άλλη κατηγορία υποϊμπεριαλιστικών χωρών διαμορφώνεται από τη Νότια Κορέα, την Ταϊβάν κτλ.³³

7. Ο «νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας»

Οι περισσότεροι συγγραφείς αυτής της κατεύθυνσης υιοθετούν την προβληματική του Im. Wallerstein, ότι η παγκόσμια οικονομία από την εποχή της σύστασής της υπήρξε καπιταλιστική, πολωμένη σε μητρόπολη και περιφέρεια με την ύπαρξη παράλληλα κάποιων ενδιάμεσων «ημιπεριφερειών» και κυριαρχείτο από μονοπωλιακές δομές.

Με βάση λοιπόν αυτό το θεωρητικό πλαίσιο για την «παγκόσμια οικονομία», οι αναδιαρθρώσεις που διαπιστώνονται κατά τα τελευταία χρόνια σε διάφορες χώρες θεωρούνται ως απλές υποπεριπτώσεις ενός μετασχηματισμού του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που οδηγείται προς ένα «νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας».

Όπως εξηγούν οι Froebel, Heinrichs και Kreye (1983, σσ. 28-31): «Για πρώτη φορά στην ιστορία της παγκόσμιας οικονομίας εδώ και πεντακόσια χρόνια μπορεί σήμερα να αναπτυχθεί σε μεγάλη και αυξανόμενη κλίμακα μια αποδοτική για την παγκόσμια αγορά μεταποιητική βιομηχανία στις αναπτυσσόμενες χώρες (...). Αυτή την ποιοτικά νέα εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας ονομάζουμε νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας».

Ο «νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας» προέκυψε, σύμφωνα μ' αυτή την προβληματική, από την τάση του παγκόσμιου καπιταλισμού να μεγιστοποιεί τα κέρδη του. Αποτελεί τη διαδικασία με την οποία ο παγκόσμιος καπιταλισμός επιχειρεί να ξεπεράσει τη σημερινή κρίση του. Με τη μετάθεση της παραγωγής ορισμένων εμπορευμάτων στον Τρίτο Κόσμο μειώνεται το κόστος παραγωγής τους, ακριβώς γιατί οι μισθοί στον Τρίτο Κόσμο παραμένουν εξαιρετικά χαμηλοί. Το «ανεξάντλητο δυναμικό» της φτηνής εργασιακής δύναμης θεωρείται λοιπόν ως ο κύριος όρος για τη μετάθεση της παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο. Την κατεύθυνση αυτή διευκολύνουν επίσης τόσο η κατάτμηση της παραγωγικής διαδικασίας, με βάση τις νέες τεχνολογίες, σε επιμέρους διαδικασίες, πολλές από τις οποίες μπορούν να εκτελεστούν από εργατικές δυνάμεις χαμηλής ειδίκευσης, όσο και η ανάπτυξη των μεταφορών και επικοινωνιών, που επιτρέπουν τη διασπορά της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας σε περισσότερες χώρες.

Από μια παρόμοια προβληματική διαπνέεται και η προσέγγιση του A. Lipietz (1983). Με αφετηρία και πάλι τη θέση ότι «οι γενικοί νόμοι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν

ισχύουν παρά στην κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος» (σ. 56) ο Lipietz θα υποστηρίξει ότι «η έξοδος του ιμπεριαλισμού από την κρίση απαιτεί το στήσιμο μιας νέας διαίρεσης της εργασίας που θα κατανέμει τις χώρες σε τρεις κατηγορίες:

μια μητρόπολη που κρατάει την προχωρημένη τεχνολογία και τα στρατηγικά προϊόντα: οι ΗΠΑ, χώρες ειδικών κατασκευών, χώρες συναρμολόγησης και μαζικής αποειδικευμένης παραγωγής» (Lipietz, 1983, σ. 95).

Ο Lipietz θεωρεί στη συνέχεια ότι το σχήμα του «διεθνούς καταμερισμού εργασίας» μπορεί να εφαρμοστεί και στο εσωτερικό των μητροπολιτικών κοινωνικών σχηματισμών, όπου, ως αποτέλεσμα της άρθρωσης των διαφορετικών τρόπων παραγωγής, δημιουργούνται διαφορετικοί τύποι περιφερειών. Θα υποστηρίξει λοιπόν ότι «έτσι φτάνουμε να κατατάξουμε τις (εθνικές, Γ. Μ.) περιφέρειες σε τρεις κατηγορίες:

I. Αυτές που παρουσιάζουν ένα υψηλό τεχνολογικό επίπεδο, με στενές σχέσεις μεταξύ των επιχειρηματικών κέντρων, των κέντρων μηχανολογίας και των ιδρυμάτων έρευνας και τεχνικής επιστημονικής διδασκαλίας (...).

II. Αυτές που παρουσιάζουν μια πυκνότητα υπερεξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, πράγμα που προϋποθέτει μια βιομηχανική παράδοση που αντιστοιχεί τουλάχιστον στο στάδιο της μεγάλης βιομηχανίας (...).

III. Αυτές που παρουσιάζουν αποθέματα εργατικού δυναμικού που μπορεί να χαρακτηριστεί ως μη εξειδικευμένο και με πολύ χαμηλή αξία αναπαραγωγής» (Lipietz, 1983, σσ. 84-85).

8. Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας και η σχολή της *Μηνιαίας Επιθεώρησης*

Οι θεωρίες που παρουσιάζουμε εδώ είναι σίγουρα διακριτές μεταξύ τους, αλλά κατά κανόνα δεν είναι αντιφατικές. Μια σαφή αντιπαράθεση εντοπίσαμε ήδη ανάμεσα στις θεωρίες του δυαδισμού, αλλά και της δομικής ετερογένειας και στη θεωρία του υπανάπτυκτου καπιταλισμού που αποκλείει την ύπαρξη μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής στην περιφέρεια. Όμως με τα ζητήματα αυτά θα ασχοληθούμε στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο. Εδώ θα μας απασχολήσει το κυρίαρχο στοιχείο, το στοιχείο της σύγκλισης. Είναι η σύγκλιση αυτή που συγκροτεί τις θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας σε ένα ενιαίο ρεύμα.

Δύο είναι τα στοιχεία που διαμεσολαβούν τη σύγκλιση όλων των θεωριών σε ένα ρεύμα.

α) Μια αντίληψη για το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Από αυτή την αντίληψη, όπως ήδη επισημάναμε, προκύπτει ότι οι παγκόσμιες διαδικασίες έχουν την προτεραιότητα και καθορίζουν τις εθνικές διαδικασίες. Ότι επομένως η εξέλιξη (και η υπανάπτυξη της περιφέρειας) καθορίζεται από τις επιλογές και την εξέλιξη της ιμπεριαλιστικής μητρόπολης. Ότι συνεπώς το ουσιώδες στις κοινωνικές σχέσεις της περιφέρειας είναι η εξάρτηση.

β) Μια αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό. Σύμφωνα μ'αυτή την αντίληψη το ουσιώδες χαρακτηριστικό του ιμπεριαλισμού είναι η λεηλασία-κυριαρχία που ασκεί η μητρόπολη πάνω στην περιφέρεια. Η αντίληψη αυτή ξαναβρίσκει τη λουξεμβουργιανή κυρίως προσέγγιση για τον ιμπεριαλισμό. Αποκλίνει λοιπόν όσο κι αν το αρνείται από τη λενινιστική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία ο ιμπεριαλισμός συνδέεται με βαθείς κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι ακριβώς ωθούν τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις σ'έναν αγάλινωτο ανταγωνισμό μεταξύ τους για το (ξανα)μοίρασμα όλου του κόσμου κι όχι μόνο των αποικιών.³⁴

Οι δύο αυτές αντιλήψεις ορίζουν όπως είναι προφανές τη μητρόπολη και την περιφέρεια, δηλαδή τους δύο πόλους, τις δύο βασικές δομές του καπιταλισμού σύμφωνα με όλες τις θεωρίες που εξετάζουμε εδώ. Αποτελούν δηλαδή το πλαίσιο και την κοινή λογική κάθε θεωρίας μητρόπολης-περιφέρειας.

Στα πλαίσια όμως του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας διαμορφώθηκε και μια στενότερη σύγκλιση ανάμεσα σε μια σειρά θεωρίες, σύγκλιση που συγκροτεί την ονομαζόμενη «Σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης» (από το ομώνυμο περιοδικό που εκδίδουν και μέσα από το οποίο παρεμβαίνουν οι βασικοί εκπρόσωποι της σχολής).³⁵

Πρόκειται για τη σύγκλιση ανάμεσα στις θεωρίες της άνισης ανταλλαγής και της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα των Εμμανουήλ και Αμίν από τη μια, με τη θεωρία του πλεονάσματος των Baran-Sweezy και τη θεωρία του παγκόσμιου συστήματος και του

υπανάπτυκτου καπιταλισμού των Wallerstein και Frank από την άλλη. Παράλληλα, υιοθετείται αναγκαστικά και ένα μέρος από την παραδοσιακή ανάλυση για την περιφέρεια. Σ΄ ό,τι αφορά την παραμόρφωση της περιφέρειας η σχολή αυτή υποστηρίζει, όπως είπαμε, ότι οι περιφερειακές χώρες διασπώνται σε τομείς ή μόρια που το καθένα συνδέεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο με τη μητρόπολη, γεγονός που δε μας επιτρέπει να μιλάμε για εθνικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στην περιφέρεια. Το συνολικό θεωρητικό σχήμα που προκύπτει από τη σύγκλιση των θεωριών που αναφέραμε παρουσιάζεται κυρίως στα βιβλία του Σαμίρ Αμίν (βλ. Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα και η Άνιση ανάπτυξη), ο οποίος αυτό ακριβώς το εγχείρημα αναλαμβάνει, να συνθέσει και να ενοποιήσει τις διαφορετικές (αλλά συγκλίνουσες) θεωρίες.

Αξίζει να προσέξουμε εδώ δύο ιδεολογικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη «Σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης».

α) Ένας ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν την αγορά και πιο συγκεκριμένα την παγκόσμια αγορά. Συγκεκριμένα, αναγορεύουν την αγορά σε ειδοποιό χαρακτηριστικό και κυρίαρχο στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. (Κάθε παραγωγή που προσανατολίζεται στην αγορά είναι καπιταλισμός, οι αυξανόμενοι μισθοί, δηλαδή η διευρυνόμενη εσωτερική αγορά καταναλωτικών αγαθών είναι το αποφασιστικό κριτήριο για την «αυτόκεντρη ανάπτυξη», η εκμετάλλευση της περιφέρειας προκύπτει από τις άνισες ανταλλαγές στην παγκόσμια αγορά κτλ.)

β) Η αντίληψη την οποία διατύπωσε για πρώτη φορά ο Bukharin ότι το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα αποτελεί μια ενιαία ταξική δομή, στα πλαίσια της οποίας οι κυρίαρχες αστικές τάξεις μπορούν να ενοποιηθούν σ΄ ένα ενιαίο ιεραρχημένο μπλοκ παρά τις ενδοαστικές αντιφάσεις, όπως ακριβώς συμβαίνει με τις αστικές τάξεις ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Ο Σ. Αμίν θα πει χαρακτηριστικά: «Η αντίθεση δε βρίσκεται πια ανάμεσα στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο κάθε χώρας ξεχωριστά αλλά ανάμεσα στην παγκόσμια αστική τάξη και στο παγκόσμιο προλεταριάτο. Η παγκόσμια αστική τάξη είναι κατ΄ αρχήν η αστική τάξη του κέντρου και διαδοχικά η αστική τάξη που σχηματίζεται στον περίγυρό της, της περιφέρειας Η αστική τάξη του κέντρου, η μόνη που υπάρχει σε κλίμακα του παγκόσμιου συστήματος, εκμεταλλεύεται παντού το προλεταριάτο, αλλά εκμεταλλεύεται ακόμα πιο άγρια το προλεταριάτο της περιφέρειας» (Αμίν, 1976, σ. 194 και 358).

Από το σχήμα αυτό θα προκύψουν και τα «τритоκοσμικά» πολιτικά συμπεράσματα της σχολής: Η κοινωνική αλλαγή μπορεί ν΄ αρχίσει σχεδόν αποκλειστικά από την περιφέρεια. Τι αλλαγή θα είναι όμως αυτή αφού ο κύριος, ο πραγματικός εχθρός δε βρίσκεται εκεί, στην περιφέρεια, αλλά στο κέντρο; Είναι προφανές ότι οι επαναστατικές μάζες της περιφέρειας δεν μπορούν να πλήξουν τον «εχθρό» παρά μόνο έμμεσα. Και εν πάση περιπτώσει το ζητούμενο γι΄ αυτές δεν μπορεί να είναι το να συντρίψουν το αστικό «τους» κράτος και να εγκαθιδρύσουν το σοσιαλισμό, καθόσον ο σοσιαλισμός μπορεί να υπάρξει μόνον ως παγκόσμιο σύστημα. Ο Αμίν θα πει λοιπόν: «Η ιστορική πείρα της άνισης ανάπτυξης και του ταξικού συσχετισμού δυνάμεων μας υποχρεώνουν να αντιμετωπίσουμε τη μετάβαση στο σοσιαλισμό σαν μια πολύ αργή διαδικασία, αφού προηγηθεί ένα υποχρεωτικό πέρασμα από την αυτόνομη εθνική και λαϊκή οικοδόμηση».³⁶

Η θέση ότι υφίσταται ένα παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα ως ενοποιημένη ταξική δομή οδηγεί τους θεωρητικούς της σχολής να αναθεωρήσουν ριζικά «το πιο κρίσιμο για την επανάσταση κεφάλαιο της μαρξικής θεωρίας», τη θεωρία του κράτους. Η θεωρία της παγκόσμιας αστικής δομής που υιοθετεί η σχολή συγκαλύπτει τη μαρξιστική θέση ότι το κράτος αποτελεί την κατεξοχήν βαθμίδα όπου συμπυκνώνεται η αστική πολιτική και ταξική κυριαρχία. Έτσι, αποσιωπάται και συγκαλύπτεται «η κυριότερη διδασκαλία του μαρξισμού σχετικά με τα προβλήματα του κράτους», ότι δηλαδή το προλεταριάτο πρέπει «να συντρίψει το γραφειοκρατικό και στρατιωτικό κρατικό μηχανισμό» (Λένιν, 1971, σ. 39).

Μέσα απ΄ αυτή την αναθεώρηση οι εκπρόσωποι του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας αποκτούν την άνεση να είναι, εκτός από θεωρητικοί της Αριστεράς, άλλοτε σύμβουλοι κάποιων κυβερνήσεων του Τρίτου Κόσμου κι άλλοτε θαυμαστές κάποιων σοσιαλιστών ηγετών της Ευρώπης.³⁷

9. Η κριτική του Córdova και του Cardoso

Οι θεωρητικές διαφωνίες ανάμεσα στη «Σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης» και σε κάποιους μαρξιστές του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας που υποστηρίζουν διαφορετικές απόψεις, (όπως, π.χ., ότι η υπανάπτυξη συνδέεται με τη διευρυμένη αναπαραγωγή μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής ή ότι η αποδιάθρωση της περιφέρειας δεν αναιρεί την έννοια του έθνους και του κοινωνικού σχηματισμού) δεν περιορίστηκαν μόνο στα ζητήματα που αφορούν την παραμόρφωση της κοινωνικής και οικονομικής δομής της περιφέρειας. Αντίθετα, η συζήτηση και η κριτική επεκτάθηκε και σε κάποια ευρύτερα θεωρητικά ζητήματα που αφορούν την ίδια την εσωτερική συνοχή των θεωριών που παρουσιάζουμε εδώ.

Ιδιαίτερα σημαντικές σ' αυτό το πλαίσιο είναι κατά τη γνώμη μου οι θεωρητικές παρεμβάσεις δύο λατινοαμερικανών θεωρητικών του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας, του Córdova και του Cardoso. Ο πρώτος άσκησε κριτική κυρίως στη θεωρία του «υπανάπτυκτου καπιταλισμού» που διατύπωσε ο Frank (αλλά και στη θεωρία του πλεονάσματος) και ο δεύτερος στις θεωρίες που αναφέρονται στη (μη) διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς.

Ο Córdova (1973) αναφέρεται κατ' αρχήν στις έννοιες του πλεονάσματος που εισήγαγε ο Baran και τις οποίες χρησιμοποιεί ο Frank στις αναλύσεις του. («Απόσπαση-ιδιοποίηση του πλεονάσματος».) Καταλήγει στο συμπέρασμα (και πολύ σωστά) ότι οι έννοιες αυτές με τον τρόπο που διατυπώνονται για την κοινωνία ως σύνολο συγκαλύπτουν την ιδιαιτερότητα, δηλαδή τον ιδιαίτερο ταξικό-εκμεταλλευτικό χαρακτήρα, των σχέσεων παραγωγής. Αντίθετα, οι έννοιες της υπεραξίας, της γαιοπροσόδου, του υπερπροϊόντος κτλ. που ανακάλυψε ο Μαρξ έρχονται να φωτίσουν αυτές ακριβώς τις ιδιαίτερες εκμεταλλευτικές σχέσεις, δηλαδή την πάλη των τάξεων.³⁸ Έτσι, ο Córdova θα καταλήξει: «Δεν υπάρχει κανένας λόγος να αντικαταστήσουμε τις μαρξιστικές κατηγορίες της υπεραξίας, του υπερπροϊόντος, της υπερεργασίας κτλ. με τον όρο κοινωνικό πλεόνασμα» (Córdova, 1973, σ. 124).

Στη συνέχεια θα υποστηρίξει, και πάλι πολύ σωστά, ότι η διαδικασία «απόσπαση/ιδιοποίησης του οικονομικού πλεονάσματος» δεν αποτελεί, όπως πιστεύει ο Frank, το ειδικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού αλλά τη βασική αντίφαση κάθε τρόπου παραγωγής, κάθε ταξικής κοινωνίας. Η ειδοποιός διαφορά του καπιταλισμού είναι η παραγωγή και η απόσπαση/ιδιοποίηση της υπεραξίας του εργάτη από τον κεφαλαιοκράτη. Αλλά ο Frank (και ο Wallerstein) βλέπουν μόνο την αγορά και καταφεύγουν σ' έναν ορισμό για τον καπιταλισμό που ακριβώς συγκαλύπτει τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, δηλαδή την πάλη των τάξεων.

Έτσι, ο Córdova απορρίπτει τόσο τη θέση ότι οι κοινωνίες της Λατινικής Αμερικής ήταν καπιταλιστικές ήδη από το 16ο αιώνα, όσο και τη θέση ότι οι κοινωνίες αυτές ήταν από τότε μονοπωλιακές. Στις περιφερειακές κοινωνίες λοιπόν δεν υπάρχει ένας ομογενοποιημένος «υπανάπτυκτος καπιταλισμός» αλλά «ένα πολύπλοκο μωσαϊκό εργασιακών σχέσεων και επομένως μορφών απόσπασης της υπερεργασίας» (Córdova, 1973, σ. 136). Η εξάρτηση της περιφέρειας, θα υποστηρίξει ο Córdova, επιτρέπει τη διευρυμένη αναπαραγωγή των προκαπιταλιστικών σχέσεων που συνδέονται με την υπανάπτυξη. Θα επιχειρηματολογήσει μάλιστα ως εξής: «Παρότι είναι σήμερα προφανής η ισχυρή εξάρτηση του Καναδά από τις ΗΠΑ, κανείς δεν ισχυρίζεται ότι ο Καναδάς είναι μια υπανάπτυκτη χώρα. Γιατί; Γιατί στον Καναδά απουσιάζει το δίκτυο των μη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, με τις οποίες συνδέθηκε ο καπιταλισμός στις δικές μας χώρες» (Córdova, 1973, σ. 148).

Ο Frank, συνεχίζει ο Córdova, «παραίτεται από το να εκτιμήσει το ρόλο των κοινωνικών τάξεων, γιατί προφανώς δεν τις χρειάζεται. Στο σύστημά του με τις μητροπόλεις και τους δορυφόρους η εκμετάλλευση δεν είναι η εκμετάλλευση κάποιων τάξεων από κάποιες άλλες τάξεις, αλλά μια ακολουθία από ιεραρχημένα επίπεδα στα οποία ο ένας τομέας απαλλοτριώνει τον αμέσως κατώτερό του, για να απαλλοτριωθεί και ο ίδιος από τον αμέσως ανώτερό του» (Córdova, 1973, σ. 150). Η μαρξιστική ανάλυση είναι υποχρεωμένη (αντίθετα με τη θεωρία του Frank ότι η μοναδική «ολότητα» είναι η παγκόσμια οικονομία) να πάρει

υπόψη της τις ταξικές σχέσεις και την οικονομική δομή κάθε ιδιαίτερου κοινωνικού σχηματισμού. «Επειδή η αποικιοποίηση πραγματοποιείται με βάση κάποια οικονομικά κίνητρα, το κλειδί για να καταλάβουμε τις σχέσεις που προκύπτουν βρίσκεται στην οικονομική δομή καθεμιάς κοινωνίας Πρέπει σε κάθε περίπτωση να έχουμε ως αφετηρία ότι η ταξική δομή δημιουργεί το αποικιακό σύστημα και δεσπόζει σ' αυτό κι όχι αντίστροφα» (Córdova, 1973, σσ. 153 και 155). Η θεωρία του Frank για το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα παραιτείται από τη συγκεκριμένη ανάλυση, κι έτσι τα συμπεράσματα που βγάζει για την περιφέρεια έχουν ελάχιστη σχέση μ' αυτό που πραγματικά διαδραματίζεται εκεί.

Αλλά και η φιλοσοφία του Frank δεν έχει καμιά σχέση με το μαρξισμό θα παρατηρήσει ο Córdova. «Η έννοια που έχει ο Frank για την ιστορία δεν είναι τίποτα άλλο παρά το αποτέλεσμα που προκύπτει, με το πέρασμα του χρόνου, από την καθοριστική επίδραση που ασκεί το σύστημα των αποικιακών σχέσεων, το οποίο παρουσιάζεται με τη μορφή μιας ιδέας (με τη χεγκελιανή έννοια), πάνω στην κοινωνική ολότητα. Η οικονομική δομή όπως και η τεχνική, πολιτική, νομική και ιδεολογική δομή παρουσιάζεται ως η αντανάκλαση αυτής της ιδέας πάνω στα διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής ζωής» (Córdova, 1973, σ. 165).

Ο Cardoso (1975) από τη μεριά του θα ασκήσει κυρίως κριτική στις θεωρίες που αναφέρονται στη στενότητα της αγοράς στην περιφέρεια. Επισημαίνει, σωστά, ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δε σχετίζεται κατά κύριο λόγο με τη διεύρυνση της αγοράς καταναλωτικών αγαθών άρα και με το ύψος των μισθών, αλλά κυρίως με τη διεύρυνση της παραγωγικής κατανάλωσης του κεφαλαίου και ότι εν πάση περιπτώσει το πρόβλημα της αγοράς δεν τίθεται ως ένα πρόβλημα που είναι ιδιαίτερο και ανεξάρτητο από το πρόβλημα της ίδιας της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Υπενθυμίζει ότι η προβληματική για τη μη διεύρυνση της αγοράς στην περιφέρεια απλώς επαναφέρει την προβληματική των ναρόντικων στη Ρωσία στις αρχές του αιώνα, προβληματική που αντέκρουσε πειστικά ο Λένιν («Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», Λ. Α., τόμ. 3. Βλ. και Μηλιός, 1992(α)). Και συμπραίνει πως «πίσω από τη φαινομενική λογική μιας τέτοιας ερμηνείας κρύβονται λάθη που αφορούν τη φύση του καπιταλιστικού προτσές της παραγωγής». (Καρντόζο, σε Κόρντοβα-Μιέρες-Καρντόζο-Μαρίνι-Ζόντακ, 1975, σ. 43).

Εξετάζοντας μάλιστα την περίπτωση της Βραζιλίας, θα αντικρούσει τη θέση για την (αναπόφευκτη) εξωστρέφεια των περιφερειακών χωρών. «Όλα τα στοιχεία που δώσαμε ως εδώ θέλησαν να δείξουν πως η σημερινή οικονομική επέκταση δεν οφείλεται στις εξαγωγές, αλλά στην αυξανόμενη εσωτερική ζήτηση η Βραζιλία κάθε άλλο παρά υπο-ιμπεριαλιστική χώρα παρουσιάζεται» (ό.π., σσ. 60-61).

Στη συνέχεια ο Cardoso θα αποκρούσει τη θέση ότι στην περιφέρεια δε συγκροτείται μια ισχυρή ντόπια αστική τάξη, αλλά όλα καθορίζονται από το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο³⁹ και θα υποστηρίξει, σωστά, ότι «να ισχυριστούμε πως πραγματικά συμβαίνει μια καπιταλιστική συσσώρευση και παράλληλα να αρνηθούμε τη σημασία της μπουρζουαζίας αποτελεί μια τυπική αντίφαση» (ό.π., σ. 45).

Θα καταλήξει λοιπόν συμπρασματικά: «Όλες οι θεωρητικές και αναλυτικές προσπάθειες που θέλησαν να καταδείξουν το ειδικό και το καινούριο στοιχείο στις σημερινές φόρμες της εξάρτησης διαλύθηκαν γρήγορα κι απόμειναν μόνο αόριστα σχήματα λόγου με εντυπωσιακές αλλά απατηλές βασικές αρχές: την ανάπτυξη της υπανάπτυξης, τον υπο-ιμπεριαλισμό, τη λούμπεν μπουρζουαζία, την επανάσταση των περιθωρίων κτλ.» (ό.π., σ. 37).

Σε κάποιο άλλο έργο του ο Cardoso θα αμφισβητήσει τη θέση ότι η ανάπτυξη της μητρόπολης βασίζεται στη λεηλασία της περιφέρειας. «Η σκέψη ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού εξαρτάται από την εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου πρέπει να εξεταστεί προσεκτικότερα. Στην πραγματικότητα, οι βασικές τάσεις κατά τα τελευταία χρόνια δείχνουν ότι μειώνεται το μερίδιο της Λατινικής Αμερικής στην επέκταση του διεθνούς εμπορίου, αλλά και των επενδύσεων». Επειδή όμως (και) για τον Cardoso ιμπεριαλισμός δε σημαίνει παρά λεηλασία του Τρίτου Κόσμου, θα σπεύσει να διευκρινίσει ότι αυτή η τάση δε δείχνει το «τέλος του ιμπεριαλισμού», αλλά δείχνει ότι «οι σχέσεις ανάμεσα στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και στα εξαρτημένα έθνη οδηγούν μάλλον σε μια περιθωριοποίηση

των τελευταίων στο εσωτερικό του παγκόσμιου συστήματος της οικονομικής ανάπτυξης» (Cardoso, σε Senghaas, 1974, σ. 217).

10. Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας και ο σοβιετικός μαρξισμός

Πριν από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης διεξαγόταν μια έντονη θεωρητική διαμάχη ανάμεσα στους οπαδούς του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας και στα φιλοσοβιετικά κομμουνιστικά κόμματα. Το επίμαχο θέμα αυτής της διαμάχης αφορούσε το ρόλο της Σοβιετικής Ένωσης και του σοβιετικού στρατοπέδου. Για το σοβιετικό μαρξισμό η κύρια αντίθεση σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν η αντίφαση καπιταλισμού «σοσιαλιστικού στρατοπέδου», κι όχι βέβαια η αντίθεση μητρόπολης-περιφέρειας.⁴⁰

Η Σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης αρνείτο το σοσιαλιστικό χαρακτήρα της ΕΣΣΔ και είτε υποστήριζε ότι οι λεγόμενες σοσιαλιστικές χώρες αποτελούσαν ένα τμήμα του παγκόσμιου (καπιταλιστικού) συστήματος, είτε θεωρούσε ότι επρόκειτο για ένα νέο τύπο ταξικών κοινωνιών που βασιζόταν σ' ένα νέο, ιδιόμορφο τρόπο παραγωγής.⁴¹

Η θεωρητική και πολιτική διαφοροποίηση παρέμενε κυρίαρχη ακόμα και σ' ό,τι αφορά τις κοινωνίες της περιφέρειας, παρότι οι αναλύσεις που γίνονταν με βάση το σοβιετικό μαρξισμό συνέκλιναν με ορισμένα περιγραφικά στοιχεία της παραδοσιακής ανάλυσης (εξάρτηση, ξένο κεφάλαιο, τεχνολογία, στενότητα αγοράς) και των θεωριών που αναφέρονται στην παραμόρφωση της οικονομικο-κοινωνικής δομής (περιθωριοποίηση, μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής, δυαδισμός).

Πίσω όμως απ' αυτή την πρόδηλη θεωρητική και πολιτική διαφοροποίηση και αντίθεση, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως σ' ό,τι αφορά ορισμένες, γενικές μεν αλλά θεμελιώδεις, θεωρητικές έννοιες και κατηγορίες, οι θεωρητικοί της μητρόπολης-περιφέρειας δε διαφοροποιούνταν από το σοβιετικό μαρξισμό.

Πρώτα απ' όλα η αντίληψη ότι οι παγκόσμιες σχέσεις και διαδικασίες έχουν την προτεραιότητα σε σχέση με τις διαδικασίες που διαδραματίζονται στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν αποτελεί ανακάλυψη του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας. Είχε υιοθετηθεί από πολλούς μαρξιστές ήδη από τις αρχές του αιώνα⁴² και κυριάρχησε τελικά μέσα στην κομμουνιστική Διεθνή μετά την επικράτηση του σταλινισμού. Η αντίθεση ΕΣΣΔ-καπιταλιστικού συστήματος θεωρείτο ότι προηγείται σε σχέση με την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας στο εσωτερικό κάθε χώρας. Με βάση αυτή την αντίληψη αναπτύχθηκε η θεωρία της γενικής κρίσης του καπιταλισμού, που αποτελούσε μέχρι πρότινος ένα βασικό τμήμα της θεωρίας του σοβιετικού μαρξισμού. Η θεωρία της γενικής κρίσης ισχυρίζεται ότι, ακριβώς επειδή έχουμε να κάνουμε με μια παγκόσμια καπιταλιστική δομή, το σύστημα χάνει τη σταθερότητά του και περιέρχεται σε μια διαρκή κρίση από τη στιγμή που ένα τμήμα αυτής της δομής, η τσαρική Ρωσία, αποσπάστηκε από την «ολότητα» με την Οκτωβριανή Επανάσταση.

Πέρα όμως από την αντίληψη για την προτεραιότητα των διεθνών διαδικασιών, οι θεωρητικοί της μητρόπολης-περιφέρειας (και πρώτα απ' όλα οι θεωρητικοί της Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης) υιοθετούν τα βασικά πορίσματα του σοβιετικού μαρξισμού για τη δομή του μονοπωλιακού καπιταλισμού, τα βασικά πορίσματα της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού.

Για τον Αμίν (1976) λοιπόν, (Η άνιση ανάπτυξη) «ο κρατικομονοπωλιακός καπιταλισμός οργανώνει την απορρόφηση του πλεονάσματος» (σ. 77). «Η δράση του κράτους των μονοπωλίων το πρώτο στην υπηρεσία των δευτέρων απαλύνει τις διακυμάνσεις» (σ. 102). Έτσι, η συνέργια κράτους και μονοπωλίων αποτρέπουν μια «αυθόρμητη καταστροφική κατάρρευση του συστήματος» (σ. 92). Όμως η σύγχρονη τεχνική και επιστημονική επανάσταση «βασισμένη στον αυτοματισμό εμφανίζει στο εξής το δευτερεύοντα συντελεστή (την επιστήμη) σαν παράγοντα που τείνει να γίνει θεμελιώδης για την τεχνική πρόοδο, ενώ οι εντατικοί συντελεστές (εργασία και κεφάλαιο) της λειτουργίας της παραδοσιακής παραγωγής αντιπροσωπεύουν μια μερίδα που όλο φθίνει» (σ. 165).

Εξάλλου, την εποχή του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού «οι τιμές παύουν να καθορίζονται από ένα γενικό νόμο ξεκινώντας από τις αξίες. Το πεδίο ισχύος του νόμου της

αξίας στενεύει. Δεν υπάρχει πια καμιά λογική, ούτε καν επιφανειακή, στο σύστημα των τιμών. Αυτές καθορίζονται απ' το συσχετισμό των δυνάμεων στο εσωτερικό της κυρίαρχης τάξης, ανάμεσα στις οικονομικές ομάδες που εξουσιάζουν τους διαφορετικούς τομείς δραστηριότητας» (σ. 68). «Αν η άνοδος των τιμών δεν είναι απεριόριστη, αυτό συμβαίνει γιατί υπάρχει ένα επίπεδο πραγματικών μισθών που εξασφαλίζει τη διοχέτευση της παραγωγής που καθιστά το κέρδος μέγιστο» (σ. 91).⁴³

Επίλογος

Η κριτική των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας αφορά αναγκαστικά δύο ζητήματα. Το πρώτο είναι χωρίς άλλο το μέτωπο της θεωρίας, το ζήτημα των εννοιών. Εδώ είναι σημαντικές και αποτελούν μια πρώτη αν και αποσπασματική κριτική οι παρεμβάσεις που παρουσιάζουμε εδώ, του Córdova και του Cardoso (που αν και εντάσσονται στο ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας, ανασκευάζουν βασικές υποθέσεις της «Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης») και η παρέμβαση του Μπετελέμ για τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής.

Όμως η κριτική των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας (και κυρίως η κριτική στις παραδοσιακές προσεγγίσεις, στις θεωρίες για τη δομική ετερογένεια, παραμόρφωση κτλ., καθώς και στις θεωρίες της άνισης ανταλλαγής και της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα) πρέπει παράλληλα να συνδεθεί και με μια απόπειρα να προσεγγίσουμε τη σημερινή δομή της διεθνούς οικονομίας. Αυτό είναι το δεύτερο μέτωπο προς τις θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, το μέτωπο της συγκεκριμένης ανάλυσης.

Και τα δύο μέτωπα διαπλέκονται σ' ένα κομβικό σημείο. Την κριτική της υπόθεσης ότι το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα λειτουργεί ως μια ενοποιημένη ταξική δομή ή, έστω, ότι οι διεθνείς διαδικασίες και σχέσεις έχουν την προτεραιότητα απέναντι στις διαδικασίες και τις κοινωνικές-ταξικές σχέσεις στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού και καθορίζουν την εξέλιξη αυτών των τελευταίων. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε μόνο μ' ένα αφηρημένο θεωρητικό πρόβλημα αλλά μ' ένα πρόβλημα συγκεκριμένης ανάλυσης. Για παράδειγμα: Νομιμοποιούμε να μιλάμε για τις τιμές παραγωγής και για ενιαίο (ως προς την τάση του) ποσοστό κέρδους στα πλαίσια του παγκόσμιου συστήματος, στο κέντρο και στην περιφέρεια, όπως υποθέτει ο Εμμανουήλ, ο Αμίν κτλ., για να θεμελιώσουν τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής;

Με τα ζητήματα όμως αυτά, δηλαδή με την κριτική των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας, θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Σημειώσεις

3. Βλ., π.χ., Armando Córdova, «Στοιχεία ενός ορισμού της υπανάπτυξης», στο Córdova-Michelena, Η οικονομική δομή της Λατινικής Αμερικής, εκδ. Αναγνωστίδη, χ.χ.ε.
4. Π.χ., Πιέρ Ζαλέ, Η λεηλασία του Τρίτου Κόσμου, εκδ. Λιβάνη, 1975.
5. «Σαν εξάρτηση αντιλαμβανόμαστε μια κατάσταση σύμφωνα με την οποία η οικονομία κάποιων συγκεκριμένων χωρών καθορίζεται από την ανάπτυξη και την επέκταση της οικονομίας μιας άλλης χώρας, στην οποία και υποτάσσονται» Theotonio dos Santos, «Über die Struktur der Abhängigkeit» (Σχετικά με τη δομή της εξάρτησης), στο Imperialismus und strukturelle Gewalt, επιμέλεια D. Senghaas, Ed. Suhrkamp, 1978.
6. «Στη Λατ. Αμερική, ακόμα και στις πιο αναπτυγμένες χώρες, υπολογίζεται ότι το 50% του πληθυσμού ανήκει στον περιθωριακό πληθυσμό» A. Córdova, Strukturelle Heterogenität und wirtschaftliches Wachstum (Δομική ετερογένεια και οικονομική ανάπτυξη), εκδ. Suhrkamp, 1973, σ. 15.
7. «Ο παραγωγικός ρόλος των εξαρτημένων χωρών περιοριζόταν πάντα σε συγκεκριμένους τομείς, που συνδέονταν με τη δυναμική του παγκόσμιου συστήματος. Μέχρι πολύ πρόσφατα ο κύριος ρόλος αυτών των τομέων ήταν η παραγωγή εξαγωγικών βασικών υλών» Córdova, 1973, σ. 32.
8. Córdova, 1973, σ. 13.
9. Σαμίρ Αμίν, Η άνιση ανάπτυξη, εκδ. Καστανιώτη, 1976, σ. 332.
10. Tamas Szentes, Politische Ökonomie der Entwicklungsländer (Πολιτική οικονομία των αναπτυσσόμενων χωρών), Frankfurt-Budapest, 1974.
11. F. H. Cardoso, «Abhängigkeit und Entwicklung in Lateinamerika» (Εξάρτηση και ανάπτυξη στη Λατ. Αμερική), στο Peripherer Kapitalismus, επιμ. D. Senghaas, Ed. Suhrkamp, 1974.
12. Σαμίρ Αμίν, 1976, σ. 236.
13. Αρ. Εμμανουήλ, Η άνιση ανταλλαγή, εκδ. Παπαζήση, 1978.
14. «Έχουμε συνείδηση του γεγονότος ότι ο ορισμός μας περιέχει ένα αίτημα. Θεωρεί ότι οι μισθοί είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή του συστήματος» Εμμανουήλ, 1978, σ. 140.
15. «Συγκροτείται τότε ένα de facto μέτωπο αν όχι μια αλληλεγγύη ανάμεσα στους εργάτες και στους καπιταλιστές των εύπορων χωρών απέναντι στις φτωχές χώρες, μέτωπο που συνυπάρχει με μια εσωτερική συνδικαλιστική πάλη για τη μοιρασιά της λείας» Εμμανουήλ, 1978, σ. 269.
16. «Το ιστορικό στοιχείο που εμπεριέχει η τιμή της εργατικής δύναμης δεν παραπέμπει σε μια απόλυτη απροσδιοριστία του μισθού, παραπέμπει σε μια σχετική απροσδιοριστία. Αυτό σημαίνει ότι ο μισθός αν και δεν είναι ολοκληρωτικά καθορισμένος από ένα ιδιαίτερο επίπεδο της δομής, εντούτοις συμμετέχει ολοκληρωτικά στην περίπλοκη δομή ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και με κανέναν τρόπο δεν ανεξαρτητοποιείται απ' τη δομή αυτή» Σ. Μπετελέμ, «Θεωρητικές παρατηρήσεις» στο Α. Εμμανουήλ, 1978, σ. 395.
17. « ένας ορισμένος συνδυασμός παραγωγικών δυνάμεων/κοινωνικών σχέσεων πλάθει τις αντικειμενικές συνθήκες της διατήρησης ενός άθλιου επιπέδου μισθών» Σ. Μπετελέμ, ό.π., σ. 400.
18. Συγκαλύπτει ακόμα το γεγονός ότι οι προλετάριοι των πλούσιων χωρών όχι μόνο δε συμμετέχουν σ' αυτή την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση, αλλά «στην πραγματικότητα είναι γενικά περισσότερο εκμεταλλεζόμενοι (με τη στενή έννοια του όρου) εξαιτίας του υψηλού επιπέδου έντασης της παραγωγικότητας εργασίας στις πλούσιες χώρες» Μπετελέμ, στο Εμμανουήλ, 1978, σ. 414.
19. «Η ανάλυση των ανταλλαγών ανάμεσα στις αναπτυγμένες και στις υπανάπτυκτες χώρες οδηγεί στη διαπίστωση ότι η ανταλλαγή είναι άνιση από τη στιγμή που, με ίση παραγωγικότητα, η εργασία στην περιφέρεια αμειβεται λιγότερο» Σ. Αμίν, Η άνιση ανάπτυξη, σ. 147.
20. «Η άποψη ότι το προλεταριάτο του κέντρου είναι στο σύνολό του προνομιούχο και συνεπώς αλληλέγγυο με την αστική τάξη της χώρας του στην εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου δεν είναι παρά μια απλοποίηση της πραγματικότητας, που έχει επιφανειακό χαρακτήρα», Αμίν, Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα, χ.χ.ε., εκδ. Λιβάνη, σ. 47.
21. Βλ. και Samir Amin, «Zur Theorie von Akkumulation und Entwicklung in der gegenwertigen Weltgesellschaft» (Για τη θεωρία της συσσώρευσης και ανάπτυξης στη σημερινή παγκόσμια κοινωνία), στο D. Senghaas, Peripherer Kapitalismus, 1974.
22. Συνέντευξη με το Σαμίρ Αμίν, στη Μηνιαία Επιθεώρηση, τεύχ. 10, Σεπτέμβρης 1981.
23. «Θεωρώ σαν πολύ ικανοποιητικό το ότι η συζήτηση που άνοιξε με το βιβλίο του Εμμανουήλ βοήθησε στη διατύπωση θέσεων που μπορούν να επιτρέψουν στη μαρξιστική ανάλυση να ξαναβρεί μια ενοποιημένη και πραγματικά επεξηγηματική θεώρηση του διεθνούς καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας Μένει ένα πρόβλημα ορολογίας. Μου φαίνεται πως ο όρος άνιση ανταλλαγή πρέπει να εγκαταλειφθεί». Επιστολή του Μπετελέμ στον Αμίν το Μάρτη του 1979. Αναφέρεται από τον Αμίν στο Ο Ιμπεριαλισμός και η άνιση ανάπτυξη, εκδ. Καρανάση, 1978, σ. 177. Ο Αμίν για τα πιο πάνω παρατηρεί: «Θα μπορούσε να ευχηθεί κανείς να εφαρμοστεί η πρόταση του Μπετελέμ σ' ό,τι αφορά την ορολογία» ό.π.
24. Armando Córdova, «A. G. Franks Konzept des unterentwickelten Kapitalismus» (Η θεωρία του G. Frank για τον «υπάνπτυκτο καπιταλισμό»), στο Córdova, Strukturelle, 1975, σ. 121.

25. «Ό,τι αποτελεί την ουσιαστικότερη πλευρά της δομικής αλλαγής απ' τον καπιταλισμό του συναγωνισμού στο μονοπωλιακό βρίσκει τη θεωρητική του έκφραση σ' αυτή την υποκατάσταση» Baran-Sweezy, 1973, σ. 134. Για την ομοιότητα των απόψεων αυτών με τις θέσεις που είχε διατυπώσει στο παρελθόν η Moszkowska, βλ. Μηλιός, 1992(β).
26. «Οι χαρακτηριζόμενες σαν υπανάπτυκτες οικονομίες αποτελούν υποσυστήματα που η συμπεριφορά τους δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αν δε στηριχθούμε σε υποθέσεις που σχετίζονται με το παγκόσμιο σύστημα που τα υπερπροσδιορίζει» Dos Santos, 1978, σ. 317. «Δεν πρέπει να μιλάμε με όρους εθνών, σαν αυτά ν' αποτελούσαν αυτόνομα συστήματα, αλλά με όρους ενός παγκόσμιου συστήματος» Σ. Αμίν, 1976, σ. 357.
27. Im. Wallerstein, «Aufstieg und kunftiger Niedergang des kapitalistischen Weltsystems» (Η άνοδος και η μελλοντική πτώση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος) στο Kapitalistische Weltökonomie, επιμ. D. Senghaas, Ed. Suhrkamp, 1979, σσ. 44 και 47.
28. A. G. Frank, Kapitalismus und Unterentwicklung in Lateinamerika (Καπιταλισμός και υπανάπτυξη στη Λατινική Αμερική), Frankfurt, 1969.
29. «Η οικονομική ανάπτυξη και υπανάπτυξη δε διακρίνονται μεταξύ τους μόνο σχετικά ή ποσοτικά, ότι δηλαδή η μία χώρα είναι περισσότερο αναπτυγμένη οικονομικά από την άλλη· η οικονομική ανάπτυξη και υπανάπτυξη συναρτώνται μεταξύ τους και η διαφορά τους είναι ποιοτική, καθόσον υφίστανται δομικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες όμως προκαλούνται από την αμοιβαία σχέση στα πλαίσια του παγκόσμιου συστήματος» A. G. Frank, 1969, σ. 27.
30. «Αλλά το προλεταριάτο της περιφέρειας έχει διάφορες μορφές. Δεν αποτελείται αποκλειστικά ούτε καν κύρια από μισθωτούς εργαζόμενους στις σύγχρονες μεγάλες επιχειρήσεις. Αποτελείται επίσης κι από τις αγροτικές μάζες που είναι ενταγμένες στις παγκόσμιες ανταλλαγές Παρ' όλο που το πλαίσιο μέσα στο οποίο βρίσκονται αυτές οι αγροτικές μάζες αποτελείται από διάφορες μορφές κοινωνικής οργάνωσης που πολλές φορές δείχνουν προκαπιταλιστικές, στο τέλος προλεταριοποιούνται με την ένταξή τους στην παγκόσμια αγορά» Σ. Αμίν, 1976, σ. 359.
31. Εδώ βρίσκεται η «η συνέχεια και η επικαιρότητα των βασικών δομικών χαρακτηριστικών της οικονομικής ανάπτυξης και υπανάπτυξης Γ' αυτό το λόγο τονίζω κυρίως τη συνέχεια της καπιταλιστικής δομής» Frank, 1969, σ. 30.
32. Wallerstein ό.π., σε Senghaas, 1979, σσ. 50-52. Βλ. επίσης T. K. Hopkins und I. Wallerstein, «Grundzüge der Entwicklung des modernen Weltsystems» στο Senghaas, 1979, σσ. 151 κ.ε.
33. A. G. Frank, «Weltwirtschaft in der Krise» σε Senghaas, 1979, σσ. 91-93. Το μοντέλο του υποϊμπεριαλισμού διατυπώθηκε ουσιαστικά για πρώτη φορά από τον R. M. Marini, ο οποίος μελέτησε κυρίως τη Βραζιλία. Ο Marini υποθέτει ότι η υποϊμπεριαλιστική οικονομία ενσωματώνεται στην οικονομία της μητρόπολης από την οποία εξαρτάται. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας εξαρτημένης ανάπτυξης, η οποία συντελείται υπό την αιγίδα του μητροπολιτικού κεφαλαίου και η οποία είναι αναγκαστικά εξωστρεφής-εξαγωγική (παραγωγή για την παγκόσμια αγορά) και συμπληρωματική μη ανταγωνιστική προς τη μητροπολιτική οικονομία. Το υποϊμπεριαλιστικό κεφάλαιο χάνει έτσι τον εθνικό του χαρακτήρα και θεωρείται πλέον πολυεθνικό. Ο Μ. Νικολινάκος χρησιμοποιεί το μοντέλο αυτό για να αποδώσει την πραγματικότητα της Ελλάδας και γενικότερα του μεσογειακού χώρου. Βλ. ΕΟΚ-Ελλάδα-Μεσόγειος, εκδ. Νέα Σύνορα, 1978.
34. Βλ. επίσης Ν. Μπουχάριν, «Οι οικονομικές ρίζες του ιμπεριαλισμού», στις Θέσεις, τεύχ. 3, 1983.
35. Δανείστηκα την περιγραφική ονομασία «Σχολή της Μηνιαίας Επιθεώρησης» από το ομώνυμο άρθρο του Z. M. Cypher (Διεθνής Οικονομική, επιμ. Κ. Βα(τσος, Α. Μητσός, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, 1982, σ. 335).
36. Από την εισήγηση του Αμίν στο συνέδριο η Μετάβαση στο σοσιαλισμό, 1981, σ. 27.
37. Ο Σ. Αμίν, κατά καιρούς οικονομικός σύμβουλος της κυβέρνησης της Αιγύπτου, του Μάλι, του Ντακάρ κτλ., θα αρχίσει την εισήγησή του στο συνέδριο για τη Μετάβαση στο σοσιαλισμό (αμέσως μετά τις εισαγωγικές παρατηρήσεις του Α. Παπανδρέου) με τα εξής λόγια: «Πραγματικά, έχοντας ακούσει τον Α. Παπανδρέου, μπορώ να βεβαιώσω πως η δική μου θεώρηση των πραγμάτων συγκλίνει απόλυτα και η ταυτότητα απόψεων είναι πλήρης» Μετάβαση, 1981, σ. 17.
38. Αν ορίσουμε το πλεόνασμα ως «τη διαφορά ανάμεσα σ' αυτό που παράγει η κοινωνία και στα έξοδα παραγωγής», αφήνουμε απ' έξω όλη την επιστημονική θεωρία του Μαρξ, ότι δεν παράγει η κοινωνία αλλά η εργατική τάξη και δευτερευόντως κάποιες άλλες εκμεταλλεζόμενες τάξεις. Είναι λοιπόν ένα λογικό επακόλουθο το ότι «ο Baran και ο Sweezy δεν ασχολούνται με την ταξική ανάλυση και την ταξική πάλη στις κοινωνίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Προτιμούν να ασχοληθούν με το φυλετικό πρόβλημα στις ΗΠΑ» Córdova, 1973, σ. 150.
39. Βλ., π.χ., τη θέση του Αμίν: «Η ενισχυμένη κυριαρχία του κεντρικού κεφαλαίου απαγορεύει την οποιαδήποτε συγκρότηση μιας αστικής τάξης από εθνικούς επιχειρηματίες» Η άνιση ανάπτυξη, 1976, σ. 212.
40. «Η θεωρία μητρόπολης-περιφέρεια παραγνωρίζει την κύρια αντίθεση της εποχής μας σε παγκόσμιο επίπεδο, την αντίθεση ανάμεσα στο σοσιαλισμό και στον καπιταλισμό, ανάμεσα στο στρατόπεδο του ιμπεριαλισμού και στις χώρες της σοσιαλιστικής κοινότητας, το αδιάκοπο αντιπάλεμα ανάμεσά τους» Π. Μεταξά, «Η θεωρία μητρόπολης-περιφέρειας», ΚΟΜΕΠ, τεύχ. 11, 1979.

41. Το σοσιαλιστικό χαρακτήρα του σοβιετικού στρατοπέδου δεν αμφισβητούσε βέβαια, το 1962, ο P. Baran όταν προλόγιζε την επανέκδοση της Πολιτικής Οικονομίας της Ανάπτυξης. «Εγώ πιστεύω πως η ανθρωπότητα, που έχει ήδη καταφέρει να σαρώσει τον καπιταλισμό από το ένα τρίτο της γης, θα αποτελειώσει στο πλήρωμα του χρόνου αυτό τον ηράκλειο άθλο και θα καταφέρει να εδραιώσει μια αληθινά ανθρώπινη κοινωνία» (σ. 22).

42. Βλ. το κεφάλαιο 1.

43. Για την κριτική αυτών των απόψεων βλ. Γ. Μηλιού, «Ο ιμπεριαλισμός και η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού», Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση, τεύχ. 2, 1978, Γ. Μηλιού, «Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου», Θέσεις, τεύχ. 3, 1983. Γ. Μηλιού, Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988, σσ. 84-114. Η. Ιωακείμογλου, «Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης», Θέσεις, τεύχ. 4, 1983.

Κεφάλαιο 3

Κριτική αποτίμηση των θεωριών

Εισαγωγή

Στα προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάσαμε τη διαδικασία διαμόρφωσης της έννοιας του «παγκόσμιου καπιταλισμού» στις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό (κεφ. 1) και την εξέλιξη των σημαντικότερων προσεγγίσεων για τον παγκόσμιο καπιταλισμό μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (κεφ. 2). Μέσα από την παρουσίαση των βασικών εννοιών των θεωριών που εξετάζουμε, διατυπώσαμε ήδη ορισμένες θέσεις κριτικής προς τις θεωρίες αυτές, καθώς από τη μια εντοπίσαμε ορισμένες εσωτερικές τους αντιφάσεις, ενώ από την άλλη δώσαμε έμφαση σε κριτικές που είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν. Στο παρόν κεφάλαιο θα συστηματοποιήσουμε και θα αναπτύξουμε την κριτική αυτή σε δύο κατευθύνσεις:

* έλεγχος της εσωτερικής θεωρητικής συνοχής των υιοθετούμενων εννοιών,

* έλεγχος της ικανότητας των εξεταζόμενων θεωριών να ερμηνεύουν την εμπειρική εικόνα της διεθνούς οικονομίας και τις τάσεις εξέλιξής της.

1. Η αντίθεση μητρόπολης-περιφέρειας και η έννοια του καπιταλισμού

1.1. Τα μοντέλα και οι πολιτικές τους συνέπειες

Όλες οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας (και πρώτα απ' όλα οι θεωρίες που εντάσσονται στην παραδοσιακή προσέγγιση ή περιγράφουν την παραμόρφωση της περιφερειακής κοινωνίας) θεωρούν, όπως είδαμε, την εξάρτηση και τις επιλογές των ξένων ιμπεριαλιστών ως την κύρια αιτία για τα δεινά που έχουν συσσωρευθεί στις περιφερειακές κοινωνίες.

Η προσέγγιση αυτή (ακόμα κι όταν ορίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής με τρόπο μαρξιστικό, όπως το κάνει, π.χ., ο Córdova) καταλήγει αναγκαστικά στο να ορίσει δύο αντιδιαστέλλομενα μοντέλα καπιταλιστικών κοινωνιών, που υποτίθεται ότι προκύπτουν από τη διαφορετική λειτουργία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε κάθε τύπο κοινωνίας.⁴⁴

Ενώ η περιφέρεια είναι ετερογενής και ασύμμετρα αναπτυγμένη, η μητρόπολη είναι ομογενής (ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής τείνει να γίνει αποκλειστικός) και σύμμετρα (συγκλίνοντα επίπεδα παραγωγικότητας και στενές διασυνδέσεις ανάμεσα στους διαφορετικούς οικονομικούς κλάδους). Ενώ η περιφέρεια είναι εξωστρεφής, με περιορισμένη και σχεδόν μη διευρυνόμενη εσωτερική αγορά, η μητρόπολη είναι αυτόκεντρη, με διαρκώς διευρυνόμενη εσωτερική αγορά. Ενώ στην περιφέρεια ο άνεργος, περιθωριακός και εξαθλιωμένος πληθυσμός διαρκώς αυξάνεται, οι μισθοί πείνας διατηρούνται και η κοινωνική ανισότητα μεγαλώνει, στη μητρόπολη οι μισθοί αυξάνουν ως αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης και οι κοινωνικές αντιθέσεις βρίσκουν τρόπους να διευθετηθούν. Η ανάπτυξη κάνει δυνατή τη συναλλαγή ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία και αμβλύνει τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Η υπανάπτυξη οξύνει τις κοινωνικές αντιθέσεις (Αμίν, 1976, σ. 91).

Μέσα από αυτή την αντιδιαστολή του μοντέλου της περιφέρειας με το μοντέλο της μητρόπολης εξωρα(ζεται πρώτα απ' όλα ο μητροπολιτικός καπιταλισμός. Ο εκμεταλλευτικός και «ανορθολογικός» χαρακτήρας του συστήματος μπορεί βέβαια να καταγγέλλεται. Το βασικό πολιτικό συμπέρασμα που όμως προκύπτει είναι, σ' ό,τι αφορά κατ' αρχήν τις μητροπόλεις, το ίδιο με αυτό της κυρίαρχης ιδεολογίας: Η εργατική τάξη και οι λαϊκές μάζες της μητρόπολης δεν αποτελούν πλέον ένα επαναστατικό δυναμικό, γιατί το κοινωνικό σύστημα αναπτύσσεται και «προοδεύει» κι έτσι αμβλύνονται οι αντιθέσεις στο εσωτερικό του.

Βέβαια, ο μητροπολιτικός καπιταλισμός θεωρείται ότι ευθύνεται για τα δεινά των λαών της περιφέρειας. Όπως είδαμε εδώ η εικόνα αντιστρέφεται. Οι λαϊκές τάξεις έχουν στην περιφέρεια κάθε λόγο να είναι επαναστατικές. Όμως, όπως ήδη αναφέραμε στο πρώτο μέρος αυτής της μελέτης, οι λαϊκές τάξεις της περιφέρειας δεν μπορούν να πλήξουν άμεσα τον

«κύριο» εχθρό τους, το μητροπολιτικό καπιταλισμό, δεν μπορούν να τον ανατρέψουν. Μπορούν να τον πλήξουν μόνο έμμεσα, καθώς μέσα από μια «εθνική πορεία» θα αποδεσμευθούν από τα δεσμά της εξάρτησης.

Ακριβώς όμως επειδή η υπανάπτυξη και η στρεβλότητα θεωρείται ότι πηγάζει ως αναγκαστικό αποτέλεσμα από την ιμπεριαλιστική εξάρτηση, η πορεία προς τη σύμμετρη και δυναμική ανάπτυξη δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται με την εθνική ανεξαρτησία. Οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας δεν ευνοούν λοιπόν μια ριζοσπαστική πολιτική για την ανάληψη από τους εργαζόμενους της πολιτικής εξουσίας, αλλά μια παρέμβαση με στόχο την «ολόπλευρη ανάπτυξη του τόπου». Λειτουργούν έτσι εξωραϊστικά για την καπιταλιστική πολιτική και κοινωνική εξουσία ακόμα και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που ακόμα και οι θεωρητικοί που δε θυσιάζουν ολοκληρωτικά τη συγκεκριμένη ταξική και πολιτική ανάλυση σε κάποια «θεωρία» της «παγκόσμιας ταξικής πάλης» παραμένουν εντούτοις κι αυτοί εγκλωβισμένοι σε μια πραγματιστική⁴⁵ και εθνικιστική γραμμή.⁴⁶

Ο πραγματισμός βέβαια της «τριτοκοσμικής» Αριστεράς δε χαρακτηρίζεται από κάποια ιδιαίτερη πρωτοτυπία. Αντίθετα, συναντάει τις παραδόσεις της φιλοσοβιετικής Αριστεράς. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, σ' ένα έγκυρο σοβιετικό εγχειρίδιο: «Σημαντική διαφορά υπάρχει ανάμεσα στον κρατικό τομέα στις ιμπεριαλιστικές χώρες και στον κρατικό τομέα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Σ' αυτές τις τελευταίες ο κρατικός τομέας πολύ συχνά στρέφεται ενάντια στην κυριαρχία των ξένων μονοπωλίων και συνεπώς έχει έναν αντιιμπεριαλιστικό χαρακτήρα. Η εμφάνισή του και η εξέλιξή του βρίσκονται σε συμφωνία με τα σπουδαιότερα καθήκοντα που έχουν οι νεοαπελευθερωμένες χώρες».⁴⁷

1.2. Το μοντέλο «περιφέρεια»: Οι «αιτίες» της υπανάπτυξης

Η βασική υπόθεση των θεωριών που εξετάζουμε εδώ είναι πως η υπανάπτυξη έχει ως αιτία την εξάρτηση. Για να προσεγγίσουμε όμως συγκεκριμένα τα πράγματα, πρέπει να ρωτήσουμε και πάλι: Ποιες είναι οι συγκεκριμένες διαδικασίες που προσδένουν την περιφέρεια στις επιλογές της εξάρτησης; Ποιες σχέσεις καθηλώνουν μια χώρα σ' έναν περιφερειακό ρόλο στα πλαίσια του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας;⁴⁸

Αν αφήσουμε για λίγο έξω από τη συζήτηση τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής (με την οποία θα ασχοληθούμε στο τέταρτο υποκεφάλαιο), μπορούμε να υπενθυμίσουμε ότι ως βασικές αιτίες για την υπανάπτυξη και την περιθωριοποίηση θεωρούνται από όλες τις προσεγγίσεις: α) Η «ληηλασία» της περιφέρειας, με τη συνεχή μεταφορά πόρων προς τη μητρόπολη. β) Η δράση του ξένου κεφαλαίου, που διαστρεβλώνει την κοινωνική δομή και αναπτύσσει ορισμένους μόνο βιομηχανικούς κλάδους. Το ξένο κεφάλαιο διαμεσολαβεί σε μεγάλο βαθμό τόσο στη μεταφορά προς τη μητρόπολη ενός μέρους της παραγόμενης υπεραξίας, όσο και στη ληηλασία των πρώτων υλών της περιφέρειας. γ) Η εξάρτηση από την τεχνολογία της μητρόπολης.

Οι παράγοντες αυτοί στοιχειοθετούν το κατ' αρχήν περιεχόμενο της εξάρτησης, ενώ αντίθετα η εξωστρέφεια, η κοινωνική και οικονομική παραμόρφωση, η αποδιάρθρωση, η στενότητα της αγοράς κτλ. εμφανίζονται κυρίως ως αποτελέσματα της εξάρτησης, που βέβαια δρουν αναδραστικά, δηλαδή αναπαράγουν την υπανάπτυξη και την εξάρτηση.

Μια σχετικά διαφοροποιημένη ερμηνεία δίνεται από τον Córdova στη θεωρία της δομικής ετερογένειας, που τονίζει ιδιαίτερα τη θέση ότι η εξάρτηση προκύπτει από τη συμμαχία των κυρίαρχων τάξεων της περιφέρειας με τον ιμπεριαλισμό. Έτσι, συμπεραίνει ο Córdova, ο ιμπεριαλισμός στηρίζει τους λατιφοντίστες, μισοφεουδάρχες κτλ., που για ιστορικούς λόγους συμμετείχαν στο μπλοκ των κυρίαρχων τάξεων στη Λατινική Αμερική, και παρεμποδίζει επομένως την καταστροφή τους και την επέκταση-ανάπτυξη του καπιταλισμού στις περιοχές που κυριαρχούν οι προκαπιταλιστικές σχέσεις. Η «δομική ετερογένεια» αναγορεύεται σε αίτιο της υπανάπτυξης και σχεδόν ταυτίζεται με την εξάρτηση.

Όμως τόσο οι συγκλίνουσες προσεγγίσεις που παρουσιάζουν την υπανάπτυξη ως το άμεσο αποτέλεσμα της εξάρτησης, όσο και οι διάφορες παραλλαγές σαν κι αυτή του Córdova δημιουργούν μάλλον περισσότερα προβλήματα απ' όσα καλούνται να επιλύσουν.

Είναι αλήθεια ότι λαμβάνει χώρα μια μεταφορά κεφαλαίου (εξαγωγή κερδών, τόκων κτλ.) κατά κύριο λόγο από τις χώρες της περιφέρειας προς τις μητροπόλεις. Παρ' όλο όμως το προφανές όφελος για τις μητροπόλεις από αυτή τη «ληηλασία», το ποσοστό συμμετοχής του Τρίτου Κόσμου στις διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου όπως και στο διεθνές εμπόριο μειώνεται διαρκώς.

Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο K. Busch (1974), οι εξαγωγές αμερικανικού κεφαλαίου στον Τρίτο Κόσμο από 45% των συνολικών αμερικανικών επενδύσεων στο εξωτερικό το 1950 μειώθηκαν σε 38,3% το 1959 και σε 28,5% το 1969. Μια ανάλογη μείωση σημειώνεται και στο ποσοστό των κεφαλαίων που εξάγονται στον Τρίτο Κόσμο από τη Δ. Γερμανία, την Αγγλία και τη Γαλλία. Οι F. Froebel et al. (1974) υπολογίζουν σε 28,7% το ποσοστό των αμερικανικών επενδύσεων που κατευθύνθηκαν το 1970 στον Τρίτο Κόσμο. Συγκεκριμένα, το 1970 επενδύθηκαν αμερικανικά κεφάλαια ύψους 6,2 δισ. δολαρίων στις χώρες του ΟΟΣΑ και 2,5 δισ. δολαρίων στον Τρίτο Κόσμο. Από τις χώρες του ΟΟΣΑ επαναπατρίστηκαν τον ίδιο χρόνο στις ΗΠΑ 3,8 δισ. δολάρια (61% αυτών που εξάχθηκαν) και από τον Τρίτο Κόσμο 4,1 δισ. δολάρια (164% του ποσού που εξάχθηκε).

Παρότι λοιπόν οι εξαγωγές κεφαλαίων προς τον Τρίτο Κόσμο συνδέονται με κάποιες σημαντικά υψηλότερες επανεισαγωγές κερδών κτλ., εντούτοις ή «ληηλασία» αυτή ελκύει όλο και λιγότερο τον ιμπεριαλισμό.

Η θέση που μόλις διαπιστώσαμε γίνεται προφανής αν λάβουμε υπόψη μας τη συνολική εικόνα των άμεσων διεθνών επενδύσεων κατά τη μεταπολεμική περίοδο:

Οι συνολικές άμεσες επενδύσεις των βιομηχανικών χωρών (χώρες του ΟΟΣΑ) αυξήθηκαν από 70,6 τρισ. US\$ στη δεκαετία 1961/70 (μερίδια: ΗΠΑ 66,3%, Ιαπωνία 2%) σε 302,3 τρισ. US\$ τη δεκαετία 1971/80 (ΗΠΑ 44,4%, Ιαπωνία 6%) και σε 1003,1 τρισ. US\$ τη δεκαετία 1981/90 (ΗΠΑ 17,3%, Ιαπωνία 18,5%). Οι συνολικές άμεσες επενδύσεις που εισέρρευσαν στις χώρες του ΟΟΣΑ αυξήθηκαν από 42,1 τρισ. US\$ το διάστημα 1961/70 (ΗΠΑ 14,9%, Γερμανία 15,0%, Η.Β. 10,2%) σε 188,2 τρισ. US\$ το 1971/80 (ΗΠΑ 30,0%, Γερμανία 7,4%, Η.Β. 21,6%) και σε 792,6 τρισ US\$ το 1981/90 (ΗΠΑ 46,2%, Γερμανία 2,2%, Η.Β. 16,5%) [OECD 1989, 1992, 1993(a), 1993(b)].

Βλέπουμε ότι κατά τη δεκαετία του 1980 άλλαξε θεαματικά η εικόνα των ροών άμεσων επενδύσεων, καθώς οι ΗΠΑ μετατράπηκαν από τη μεγαλύτερη κεφαλαιοεξαγωγική στη μεγαλύτερη κεφαλαιοεισαγωγική χώρα του κόσμου (αναλυτικά βλ. Μηλιός/Ιωακείμογλου, 1990). Εντούτοις, εξακολούθησε να μειώνεται το ποσοστό των συνολικών άμεσων επενδύσεων που έχουν ως προορισμό τις εκτός ΟΟΣΑ χώρες και πιο συγκεκριμένα τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Έτσι, το μερίδιο των χωρών του ΟΟΣΑ στις συνολικές εισροές άμεσων επενδύσεων αυξανόταν συνεχώς, από 59,6% τη δεκαετία 1961/70 σε 62,3% τη δεκαετία 1971/80 και σε 79% τη δεκαετία 1981/90. Επί πλέον, μόνο 18 (ως επί το πλείστον Νέες Βιομηχανικές Χώρες-Ν.Β.Χ.) από το σύνολο των 150 και πλέον χωρών εκτός ΟΟΣΑ συγκέντρωσαν κατά τη δεκαετία 1981/90 περισσότερο από 85% των άμεσων επενδύσεων που κατευθύνθηκαν στις εκτός ΟΟΣΑ περιοχές του πλανήτη. Μια σημαντική αύξηση των άμεσων επενδύσεων στις αναπτυσσόμενες χώρες παρατηρείται πάντως κατά την τετραετία 1990-93 (καθώς η μέση ετήσια εισροή αυξήθηκε από 13,3 δισ. US\$ το 1983-89 σε 34,2 δισ. US\$ το 1990-93). Η εξέλιξη αυτή οφείλεται εντούτοις σχεδόν αποκλειστικά στη ραγδαία αύξηση των άμεσων επενδύσεων στην Κίνα (ξεπέρασαν τα 20 δισ. US\$ το 1993) και συνδέεται με τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στη χώρα αυτή, που δεν μπορούν να αναλυθούν στο πλαίσιο αυτής της μελέτης (OECD, 1989, IMF, 1994).

Σε κάθε περίπτωση, η συνεχής μείωση του μεριδίου των αναπτυσσόμενων χωρών στις παγκόσμιες εισροές άμεσων επενδύσεων δε διαψεύδει μόνο τη θέση ότι η ανάπτυξη των βιομηχανικών καπιταλιστικών χωρών έχει ως «πηγή» της τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Διαψεύδει επίσης και τη θεωρία του «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας», η οποία προέβλεπε, όπως είδαμε, τη σταδιακή μετάθεση της διεθνούς καπιταλιστικής παραγωγής προς τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Ολόκληρη αυτή η θεωρητική κατασκευή και οι περιγραφικοί όροι στους οποίους στηρίζεται, όπως, π.χ., «μετάθεση της παραγωγής» στις Ν.Β.Χ., διογκώνει απλά το φαινόμενο της βελτίωσης της ανταγωνιστικής θέσης στην παγκόσμια αγορά ορισμένων χωρών. Στην

πραγματικότητα δεν μπορούμε να μιλάμε όμως για «μετάθεση» της παραγωγής στον Τρίτο Κόσμο. «Από το 1973 ως το 1980 ανέβηκε το μερίδιο (στο διεθνές εμπόριο, Γ. Μ) των μη πετρελαιοεξαγωγικών αναπτυσσόμενων χωρών από 6,7% στο 8,7%, και μάλιστα κυρίως σε βάρος των σοσιαλιστικών χωρών, των οποίων το μερίδιο έπεσε από 10% στο 8,5%, αλλά επίσης σε βάρος των καπιταλιστικών βιομηχανικών χωρών, που το μερίδιό τους μειώθηκε από 82,2% σε 81,4%. Στους τομείς σιδήρου και χάλυβα, όπως επίσης υφαντουργίας και ένδυσης σημείωσαν οι καπιταλιστικές βιομηχανικές χώρες σ' αυτή την περίοδο απώλειες πάνω από το μέσο όρο, τα μερίδιά τους στις παγκόσμιες εξαγωγές έπεσαν εδώ από 83,6% σε 81,7% και από 66,9% σε 61,8% αντίστοιχα. Αντίθετα, επεκτάθηκαν πάνω από το μέσο όρο οι αναπτυσσόμενες χώρες στους τομείς σιδήρου και χάλυβα, υφαντουργίας και ένδυσης, αλλά επίσης και στα άλλα καταναλωτικά αγαθά. Αξίζει να παρατηρήσουμε παράλληλα τα μερίδιά τους στις παγκόσμιες εξαγωγές στους τομείς υφαντουργίας και ένδυσης, που αυξήθηκαν από 21,9% το 1973 σε 26,7% το 1980 και στον τομέα άλλα καταναλωτικά αγαθά, όπου τα ανάλογα στοιχεία είναι 15,1% και 16,3% αντίστοιχα» (Busch, 1985, σ. 63).

Η βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης ορισμένων χωρών στην παγκόσμια αγορά συναρτάται με την εξέλιξη της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό τους, με το βάθεμα δηλαδή εκεί της κεφαλαιακής σχέσης, την αύξηση του ποσοστού υπεραξίας κτλ. Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους μπορεί να υπεισέλθει το επίπεδο των μισθών ως παράγων του ανταγωνισμού σε διεθνή κλίμακα (βλ. και Busch, 1983). Όμως εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με ένα «νέο» φαινόμενο, όπως ισχυρίζονται οι συγγραφείς που προαναφέραμε. Πολύ ουσιαστικότεροι μετασχηματισμοί στο επίπεδο της παγκόσμιας αγοράς και της παγκόσμιας παραγωγής συντελέστηκαν, για παράδειγμα, στο τέλος του 19ου αιώνα και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μια σειρά από «αγροτικές» (ευρωπαϊκές κυρίως) χώρες εντάχθηκαν στο χώρο των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών (ιμπεριαλιστικών) χωρών μέσα από ριζικές αναδιαρθρώσεις των κοινωνικών και παραγωγικών δομών τους. Παράλληλα, μετασχηματίστηκαν ριζικά οι διεθνείς οικονομικοί και πολιτικοί συσχετισμοί δύναμης ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες (Ιωακείμογλου, 1985, Hurtienne, 1981).

Ακόμα και αν δεχθούμε ότι η μεταφορά κερδών από τις περιφερειακές χώρες στις ιμπεριαλιστικές χώρες συντελεί στην ανάπτυξη των δευτέρων και στην υπανάπτυξη των πρώτων, μπορούμε εντούτοις να παρατηρήσουμε τα εξής:

Η «ληηλασία» αυτή δεν αποτελεί ούτε το βασικό αποτέλεσμα ούτε το βασικό κίνητρο για τις εξαγωγές κεφαλαίων και τη διεθνοποίηση της παραγωγής. Αντίθετα, η «ληηλασία» χάνει διαρκώς τη σημασία της για τον ιμπεριαλισμό. Τελικά, οι βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης και κυρίως ο Καναδάς είναι περισσότερο συνδεδεμένες με το αμερικανικό κεφάλαιο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται τη μετατροπή τους σε περιφερειακές χώρες.⁴⁹

Το ξένο κεφάλαιο δεν «παράγει» αναγκαστικά υπανάπτυξη. Ούτε εισρέει κατά κύριο λόγο στις υπανάπτυκτες χώρες. Το γιατί «ληηλατεί» κάποιες χώρες, ενώ σε κάποιες άλλες διαπλέκεται και επιταχύνει την εσωτερική συσσώρευση χωρίς να τις αποδιαρθρώνει ή να τις περιθωριοποιεί, είναι κάτι που οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας αδυνατούν να αντιληφθούν.

Το ίδιο ανίκανες είναι οι θεωρίες αυτές να εκτιμήσουν το χαρακτήρα της «τεχνολογικής εξάρτησης». Το ζήτημα θα απαιτούσε πολύ χώρο για να αναπτυχθεί. Εδώ θα περιορισθούμε σε δύο μόνο παρατηρήσεις: Η παραγωγή τεχνολογίας, δηλαδή η διαδικασία ενσωμάτωσης των επιστημονικών γνώσεων και ανακαλύψεων (που κατά κανόνα προϋπάρχουν) στην παραγωγική διαδικασία έχει ως κύριο φορέα το ατομικό κεφάλαιο και καθορίζεται κατά κύριο λόγο από το βαθμό συγκέντρωσης και συγκεντροποίησής του.⁵⁰ Η παραγωγή όμως τεχνολογίας δε σημαίνει κατά κανόνα και αποκλειστικότητα στη χρήση της. Η οικονομική ανάπτυξη με αγορά και εισαγωγή τεχνολογίας από το εξωτερικό είναι έτσι ο κανόνας για τα περισσότερα αναπτυσσόμενα καπιταλιστικά κράτη πλην των ΗΠΑ.⁵¹

Ούτε λοιπόν η τεχνολογική εξάρτηση δικαιολογεί πειστικά την υπανάπτυξη.

Αβάσιμη επίσης είναι και η υπόθεση του Córdova ότι η εξάρτηση στηρίζει τις προκαπιταλιστικές οικονομικές μορφές και σχέσεις και έτσι μπλοκάρει την ανάπτυξη. Είναι βέβαια σωστό ότι ο ιμπεριαλισμός συμμαχεί με τις κυρίαρχες τάξεις των εξαρτημένων

χωρών. Αν όμως η δυναμική του εσωτερικού συσχετισμού των δυνάμεων οδηγεί στη συρρίκνωση των προκαπιταλιστικών σχέσεων, γιατί πρέπει ο ιμπεριαλισμός να αντιταχθεί σ' αυτή τη δυναμική; Για παράδειγμα, γιατί είναι περισσότερο χρήσιμοι στον ιμπεριαλισμό οι λατιφουντίστες της βορειοανατολικής Βραζιλίας από τους κεφαλαιοκράτες του καφέ του Σάο Πάολο;

Έχουμε λοιπόν και πάλι να κάνουμε με έναν τύπο επιχειρηματολογίας ανάλογο με αυτόν που προβάλλει ο μύθος της «στενότητας της αγοράς»: Ένα στοιχείο της κοινωνικής δομής που συνδέεται και καθορίζεται από το συνολικό βαθμό ανάπτυξης της κεφαλαιακής σχέσης αυτονομείται από την κοινωνική δομή και αναγορεύεται σε αιτία της μη ανάπτυξης. Ακριβώς όπως «δεν υπάρχει καθόλου ζήτημα εσωτερικής αγοράς ως ξεχωριστό αυτοτελές ζήτημα που να μην εξαρτάται από το ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού» (Λένιν, 1958, τόμ. 3, σσ. 53-54), έτσι και το ζήτημα των προκαπιταλιστικών σχέσεων δεν υφίσταται παρά ως επιμέρους πλευρά που αναφέρεται στο «ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού». Κι όπως η περιορισμένη εσωτερική αγορά (και οι περίφημοι χαμηλοί μισθοί του Αμίν) δεν απαγορεύουν την καπιταλιστική ανάπτυξη (τον κύριο ρόλο παίζει πάντα η παραγωγική κατανάλωση του κεφαλαίου), έτσι είναι δυνατόν και οι προκαπιταλιστικές σχέσεις να συνυπάρχουν (και υπό ορισμένες συνθήκες να εκτοπίζονται και να διαλύονται) με την καπιταλιστική ανάπτυξη.

Στο πρόβλημα λοιπόν του γιατί «μπλοκάρεται» η καπιταλιστική ανάπτυξη στην περιφέρεια, οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας δεν απαντούν. Αυθαίρετα αναγορεύουν κάποιες επιμέρους πλευρές της υπανάπτυξης σε άμεσες εκφάνσεις ή αποτελέσματα της εξάρτησης και επομένως σε «αιτίες» γι' αυτή την υπανάπτυξη.

1.3. Τα «αποτελέσματα» της υπανάπτυξης

Αν οι αιτίες της υπανάπτυξης, όπως παρουσιάζονται στα πλαίσια των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας, μας δημιούργησαν περισσότερα ερωτήματα απ' όσα μας έλυσαν, ακόμα λιγότερο ερμηνεύουν τις πραγματικές κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες, τα «αποτελέσματα» της εξάρτησης.

Η εξωστρέφεια, η παραμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής δομής, η στασιμότητα των μισθών κτλ. δεν είναι παρά η ιδεολογική σχηματοποίηση και γενίκευση σε επίπεδο μοντέλου των σχέσεων που διαμορφώθηκαν σε ορισμένες μόνο χώρες της περιφέρειας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η εξωστρέφεια θεωρείται ως ένα δομικό χαρακτηριστικό της περιφέρειας κυρίως από τους θεωρητικούς της Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης, που κατά κανόνα αποφεύγουν τη συγκεκριμένη ανάλυση. Φυσικά δε μιλάμε εδώ για την εξωστρέφεια των παραδοσιακών περιφερειακών χωρών που λειτουργούν ως «αγροτικά εξαρτήματα» και προμηθευτές πρώτων υλών για τις μητροπόλεις ή για τις πετρελαιοπαραγωγές χώρες. Αναφερόμαστε στη θέση ότι η όποια εκβιομηχάνιση στις χώρες της περιφέρειας συντελείται σε σχέση με το εξωτερικό, την παγκόσμια αγορά, δημιουργεί εξωστρεφή μόρια αποδιαρθρωμένα από την υπόλοιπη κοινωνία κτλ.

Η υπόθεση αυτή της εξωστρεφούς εκβιομηχάνισης είναι πέρα για πέρα λανθασμένη. Όχι μόνο προδίδει άγνοια σχετικά με τις συνθήκες αναπαραγωγής του κεφαλαίου σε διευρυνόμενη κλίμακα, αλλά διαψεύδεται και από το εμπειρικό υλικό που περιγράφει την εκβιομηχάνιση στις χώρες της περιφέρειας. Το υλικό αυτό αποδεικνύει ότι η εκβιομηχάνιση συνδέθηκε κατά κύριο λόγο με την εσωτερική αγορά.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Βραζιλίας, που αναφέρεται πάντα ως το τυπικό παράδειγμα περιφερειακής χώρας που γνώρισε μια συγκεκριμένη βιομηχανική ανάπτυξη, παρότι παραμένει παράλληλα παγκόσμιος εξαγωγέας ενός μικρού αριθμού πρωτογενών προϊόντων.

Είδαμε στο πρώτο μέρος αυτού του δοκιμίου ότι ο F. H. Cardoso ανασκευάζει με βάση τα συγκεκριμένα στοιχεία τη θέση ότι η εκβιομηχάνιση της Βραζιλίας συνδέεται ή οφείλεται στην εξωστρέφεια (βλ. κεφ. 2). Τα στοιχεία που παραθέτει ο Cardoso δείχνουν ότι στο διάστημα 1970-71 τα βιομηχανικά προϊόντα αποτελούσαν μόλις το 23,6% των εξαγωγών της Βραζιλίας, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό (των βιομηχανικών προϊόντων στο σύνολο των

εξαγωγών) για την Αργεντινή ήταν 11,6%, για την Κολομβία 14,9% και για το Μεξικό 20,5%. Συμπεραίνει λοιπόν ο Cardoso πως «από την άποψη της συμμετοχής των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων στο σύνολο της βιομηχανικής παραγωγής, η τάση για εξαγωγές έχει μικρή σημασία κι αυτό ισχύει για όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής που βιομηχανοποιούνται». ⁵²

Ακόμα, ο Cardoso μελέτησε τη διακύμανση των μισθών στη βραζιλιάνικη οικονομία κατά τη μεταπολεμική περίοδο και, σε πείσμα της περίφημης «θεωρίας» του Σ. Αμίν για τη «συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα», έδειξε ότι: Στο διάστημα 1949-1959 ο μέσος πραγματικός (εργατικός) μισθός στη βιομηχανία αυξήθηκε κατά 31%, ενώ στο διάστημα 1962-1969 ο μέσος πραγματικός (εργατικός) μισθός στη βιομηχανία αυξήθηκε κατά 22%. Μόνο στο διάστημα 1965-69 ο πραγματικός μισθός στη μεταποιητική βιομηχανία της Βραζιλίας μειώνεται κατά 11%. ⁵³

Ο Κ. Esser υπολογίζει σε 26,2%, για το 1976 το ποσοστό βιομηχανικών προϊόντων στο σύνολο των εξαγωγών της Βραζιλίας και παράλληλα σημειώνει: «Η μέση αξία των προϊόντων που εξάχθηκαν (fob) ήταν για το 1970 μόνο 6,2%, για το διάστημα 1972 μέχρι 1976 7,3% του ακαθάριστου προϊόντος». ⁵⁴

Ο Κ. Busch δείχνει επίσης ότι οι παραγωγικές επενδύσεις των βιομηχανικών χωρών στη Λατινική Αμερική δεν αποσκοπούν στη δημιουργία κάποιου διεθνοποιημένου εξωστρεφούς τομέα, ούτε προσανατολίζονται προς ένα παρόμοιο τομέα που προϋπήρχε. Αντίθετα, τα εμπορεύματα που παράγουν οι αμερικανικές και ευρωπαϊκές θυγατρικές εταιρείες στις χώρες της Λατινικής Αμερικής προσανατολίζονται σε ποσοστό 90% περίπου στην εσωτερική αγορά της χώρας που παράχθηκαν (Busch, 1974, σ. 245).

Ο Thomas Hurtienne (1981) σκιαγραφεί επίσης τον εσωστρεφή χαρακτήρα της βραζιλιάνικης εκβιομηχάνισης και τονίζει ιδιαίτερα το γεγονός ότι η εκβιομηχάνιση αυτή συντελέστηκε παρά τη «δομική ετερογένεια», την ανισομέρεια κτλ. της Βραζιλίας. Αποτέλεσμα μάλιστα της καπιταλιστικής ανάπτυξης ήταν το να μειωθεί ως ένα βαθμό η «εσωτερική αποδιάρθρωση» και ετερογένεια της βραζιλιάνικης κοινωνίας.

Βέβαια, η εκβιομηχάνιση εξακολουθεί να βρίσκεται εγκλωβισμένη στο τρίγωνο Σάο Πάολο-Μπέλο Χοριζόντε-Ρίο. Αντίστροφα όμως από την υπόθεση του Córdova ότι δηλαδή η «δομική ετερογένεια» επιβάλλεται από την εξάρτηση και ταυτίζεται μαζί της, ο Hurtienne δείχνει ότι είναι ακριβώς ο εσωτερικός ταξικός και πολιτικός συσχετισμός των δυνάμεων και οι συμβιβασμοί ανάμεσα στις μερίδες των κυρίαρχων τάξεων που επέτρεψαν τη διατήρηση και τη διευρυμένη αναπαραγωγή των μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Ο εσωτερικός ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων είναι ακόμα που διαμεσολαβεί την εξάρτηση. Όχι αντίστροφα. ⁵⁵

Ακόμα, ο Hurtienne έδειξε πως η βιομηχανική ανάπτυξη με κέντρο το Σάο Πάολο έγινε δυνατή γιατί υπήρξε ιστορικά η δυνατότητα να συγκροτηθεί εκεί ένας συλλογικός εργάτης ικανός να ανταποκριθεί σε μια ταχύρρυθμη κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη. ⁵⁶ Γιατί, όπως σωστά σημείωνε ο Ηλίας Ιωακείμογλου (1983, σ. 91), «η δυσκολία του κεφαλαίου να μετατοπίσει παραγωγικές δραστηριότητες σε χώρες του Τρίτου Κόσμου οφείλεται στην αδυναμία συγκρότησης στις χώρες αυτές ενός συλλογικού εργάτη ικανού να συσσωρεύει γρήγορα απέναντι στο σύστημα των μηχανών την πρακτική πείρα, χωρίς την οποία το κεφάλαιο δεν μπορεί να αξιοποιηθεί. Οι χώρες όπου οι άμεσες επενδύσεις συνεχίστηκαν ήταν εκείνες στις οποίες η συγκρότηση της εργατικής τάξης είχε αρχίσει δεκαετίες νωρίτερα (Μεξικό, Βραζιλία) και κάποιες άλλες (Νότια Κορέα, Χογκ Κονγκ, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη) όπου η επέκταση της μισθωτής εργασίας έγινε με ιδιόμορφο τρόπο, τέτοιον ώστε η συγκρότηση ενός συλλογικού εργάτη να είναι δυνατή».

Αντίθετα λοιπόν με τις θέσεις της Σχολής της Μηνιαίας Επιθεώρησης, αλλά και με τις παραδοσιακές θεωρίες για την περιφέρεια και τις θεωρίες της αποδιάρθρωσης κτλ., η εκβιομηχάνιση στον Τρίτο Κόσμο συντελείται αναφορικά με την εσωτερική αγορά ως ενδογενής διαδικασία κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Ο δυναμισμός και το εύρος αυτής της διαδικασίας εξαρτάται και καθορίζεται για κάθε κοινωνικό σχηματισμό κυρίως από τον εσωτερικό ταξικό συσχετισμό των δυνάμεων, από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας (βλ. και Πέτρας, 1983).

Το μοντέλο της εξωστρεφούς, αποδιαρθρωμένης κτλ. ανάπτυξης αποδίδει σχηματοποιημένα, μ¶ όλα τα λάθη που πριν επισημάναμε, μόνο την οικονομική δομή ορισμένων χωρών του Τρίτου Κόσμου που στην οικονομία τους δεσπόζει μια εξορυκτική βιομηχανία με ιδιαίτερη βαρύτητα για την παγκόσμια αγορά, όπως, π.χ., οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Wolfgang Hein (1981), στη Βενεζουέλα, μια από τις περισσότερο βιομηχανοποιημένες χώρες του ΟΠΕΚ, ο τομέας του πετρελαίου ενώ απασχολούσε το 1977 μόνο το 0,6% του ενεργού πληθυσμού, δημιουργούσε το 20% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος και απέφερε το 57% των εσόδων του κράτους. Παράλληλα, οι εξαγωγές του τομέα αυτού αποτελούσαν το 1976 το 95% των εξαγωγών της Βενεζουέλας. Η ανάπτυξη του πετρελαιοεξαγωγικού τομέα δε συμπαρέσυρε όμως την οικονομία της Βενεζουέλας στην καπιταλιστική ανάπτυξη και η διαπίστωση αυτή ισχύει επίσης για όλες τις πετρελαιοπαραγωγές χώρες. Αντίθετα, η αύξηση των εξαγωγών του πετρελαίου δημιουργεί συχνά κάποιες τάσεις ανατίμησης του εθνικού νομίσματος, που μειώνουν ακόμα περισσότερο τη διεθνή ανταγωνιστικότητα της ντόπιας βιομηχανίας.

Όμως ακόμα και στην περίπτωση των πετρελαιοεξαγωγών χωρών οι διαφορές με το τριτοκοσμικό μοντέλο της «εξωστρεφούς ανάπτυξης» είναι περισσότερες από τις ομοιότητες: Έτσι, σ¶ όλες τις πετρελαιοπαραγωγές χώρες το δεσπόζον στοιχείο δεν είναι οι σχέσεις «ληηλασίας», αλλά μια συνεχής εισροή και υπερεπάρκεια συναλλάγματος που όμως δεν μπορεί να δαπανηθεί παραγωγικά. Για να μείνουμε στο παράδειγμα της Βενεζουέλας, η κατ¶ έτος εισροή συναλλάγματος πενταπλασιάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του ¶70, με την αύξηση της τιμής του πετρελαίου, χωρίς να παρατηρηθεί την ίδια περίοδο μια επιτάχυνση της βιομηχανικής δραστηριότητας. Ακόμα, το ξένο κεφάλαιο έπαψε να ελέγχει τον κλάδο παραγωγής πετρελαίου στις χώρες της περιφέρειας, καθώς ο κλάδος αυτός κρατικοποιήθηκε σ¶ όλες τις χώρες του ΟΠΕΚ.

Το κεφάλαιο, το έχουμε τονίσει πολλές φορές, είναι μια κοινωνική σχέση κι όχι κάποιο αντικείμενο ή μια ποσότητα χρήματος ή κάποια μέσα παραγωγής. Η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι μια κοινωνική διαδικασία που στηρίζεται σ¶ ένα συγκεκριμένο τύπο κυριαρχίας και εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης. Για να γίνει δυνατή η καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν επαρκούν ούτε οι χαμηλοί μισθοί⁵⁷ ούτε η αύξηση των εσόδων του κράτους με την εισροή συναλλάγματος ούτε ακόμα κάποια έργα υποδομής. Η καπιταλιστική ανάπτυξη ταυτίζεται με την ανάπτυξη κάποιων συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και δομών, συνδέεται με μια σειρά από οικονομικές, πολιτικές, νομικές, θεσμικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις. Η διαμόρφωση αυτών των προϋποθέσεων κρίνεται από τις εσωτερικές διαδικασίες, δηλαδή την πάλη των τάξεων και τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Η εξάρτηση δεν προϋπάρχει, δε διαμορφώνει, αλλά διαμορφώνεται αναφορικά μ¶ αυτές τις σχέσεις εξουσίας.

Είμαστε τώρα σε θέση να δώσουμε μια πρώτη απάντηση στα ερωτήματα που θέσαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, ερωτήματα που άφησαν χωρίς απάντηση οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας: Αν το ιμπεριαλιστικό κεφάλαιο αποφεύγει όλο και περισσότερο τον Τρίτο Κόσμο, αν δηλαδή μειώνεται διαρκώς το ποσοστό των ξένων επενδύσεων στην περιφέρεια παρότι τα κέρδη που επαναπατρίζονται κάθε χρόνο αντιπροσωπεύουν υψηλότερα ποσά απ¶ ό,τι οι νέες επενδύσεις που πραγματοποιούνται, αυτό συμβαίνει γιατί η παραγωγικότητα της εργασίας, αλλά και, από τη σκοπιά του κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους παραμένουν σημαντικά χαμηλότερα στην περιφέρεια απ¶ ό,τι στο κέντρο. Φαίνεται μάλιστα πως, αντίθετα με τις εξισωτικές τάσεις που αναπτύσσονται στο κέντρο (βλ. υποκεφάλαιο 3), το χάσμα ανάμεσα στη μητρόπολη και στις περισσότερες χώρες της περιφέρειας διαρκώς διευρύνεται.

1.4. Το μοντέλο «μητρόπολη». Καρικατούρα των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας

Αναφέραμε ήδη στα προηγούμενα ότι οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, αντιδιαστέλλοντας το μοντέλο της υπανάπτυξης (περιφέρεια) στο μοντέλο της ανάπτυξης (μητρόπολη), εξωρα(ζουν πρώτα απ¶ όλα το μητροπολιτικό καπιταλισμό και οδηγούνται έτσι στη θέση ότι οι αντιθέσεις στα πλαίσια των ιμπεριαλιστικών κρατών αμβλύνονται.

Πιο συγκεκριμένα μπορούμε εδώ να εντοπίσουμε τριών ειδών λάθη.

α) Μια προκριτική αντίληψη για την κεφαλαιακή σχέση.

Όπως στην κλασική πολιτική οικονομία, η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση θεωρείται κατά κύριο λόγο σαν μια διαδικασία «ανάπτυξης». Κριτήριο για τον κοινωνικό χαρακτήρα της ανάπτυξης θεωρείται στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης το επίπεδο των μισθών. Αποσιωπάται έτσι ότι η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση αποτελεί κατά κύριο λόγο μια διαδικασία εμπέδωσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Αποσιωπάται συγκεκριμένα ο «απόλυτος νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης», ότι δηλαδή «στο μέτρο που συσσωρεύεται το κεφάλαιο, χειροτερεύει υποχρεωτικά η κατάσταση του εργάτη, αδιάφορο αν είναι καλή ή κακή η πληρωμή του» (Μαρξ, 1963, σ. 667).

β) Ασκεείται κριτική στον καπιταλισμό από τη σκοπιά της «οικονομικής ηθικής».

Ακριβώς επειδή οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας αντιλαμβάνονται την (καπιταλιστική) ανάπτυξη και την υπανάπτυξη μέσα από την ιδεολογία της πολιτικής οικονομίας, καταφεύγουν σε μια κριτική που αναπαράγει τα σχήματα της πολιτικής οικονομίας. Ξεχνώντας ότι η σφαίρα της διανομής καθορίζεται από την ίδια την παραγωγική διαδικασία,⁵⁸ καταγγέλλουν την άδικη διανομή και τη σπατάλη του «πλεονάσματος», αλλά και τον «ανορθολογισμό» του συστήματος, που διαρκώς διευρύνει το «μη παραγωγικό» τομέα του, όπως, π.χ., τη βιομηχανία πολεμικού υλικού, για να κάνει έτσι δυνατή την «απορρόφηση του πλεονάσματος». Οι προβληματικές αυτές αναπτύχθηκαν κυρίως από τους Baran και Sweezy, που στο Μονοπωλιακό καπιταλισμό ασχολήθηκαν με τον αμερικανικό κοινωνικό σχηματισμό. Υιοθετήθηκαν όμως οι απόψεις αυτές από τους περισσότερους θεωρητικούς του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας.

Μια σε βάθος κριτική στις απόψεις αυτού του τύπου επιχειρεί ο Stamatis (1977).

Ο Stamatis δείχνει ότι απόψεις σαν κι αυτές των Baran και Sweezy για τον «αντιπαραγωγικό και ανορθολογικό» χαρακτήρα του συστήματος ξεκινούν από μια σύγχυση ανάμεσα στην παραγωγική εργασία (την εργασία που παράγει υπεραξία) και στην (παραγωγική ή μη) αναπαραγωγική εργασία, δηλαδή την εργασία η οποία δημιουργεί εκείνες τις αξίες χρήσης που είναι απαραίτητες στην παραγωγική διαδικασία και η κατανάλωσή τους διασφαλίζει τη διευρυμένη αναπαραγωγή της παραγωγικής διαδικασίας και ολόκληρης της κοινωνίας. Έτσι, η κρατική εκπαίδευση ενώ είναι μη παραγωγική, είναι αναπαραγωγική (αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης). Αντίθετα, η παραγωγή πολεμικού υλικού και ειδών πολυτελείας ενώ είναι παραγωγική (παραγωγή υπεραξίας), δεν είναι αναπαραγωγική.

Ο Stamatis, συνοψίζοντας τα συμπεράσματα από τη μελέτη του, θα γράψει: «Η αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης στην ολότητά της απαιτεί μια διαρκή αύξηση των μη αναπαραγωγικών δαπανών και των κρατικών δαπανών. Ότι η αύξηση αυτών των δαπανών μπορεί να πραγματοποιηθεί αυτό γίνεται δυνατό μέσα από μια συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και, παρότι σε πολύ μικρότερη κλίμακα και μόνο κοντοπρόθεσμα, της οικονομίας στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου. Η θέση που αναπτύχθηκε από τους Baran και Sweezy στο Μονοπωλιακό Καπιταλισμό, σύμφωνα με την οποία η αύξηση των λεγόμενων μη παραγωγικών δαπανών αποσκοπεί να δημιουργήσει δυνατότητες επένδυσης για κεφάλαια που δεν μπορούν να βρουν τέτοιες δυνατότητες είναι εσφαλμένη Μακροπρόθεσμα δεν παράγεται τίποτα όταν δεν υπάρχει ζήτηση γι' αυτό και δεν υπάρχει καμία ζήτηση για κάτι που δεν ικανοποιεί μια οποιαδήποτε πραγματική κοινωνική ανάγκη ή επιθυμία. Αυτό ισχύει επίσης και για τις μη αναπαραγωγικές αξίες χρήσης, για τις οποίες υπάρχει ζήτηση από το κράτος». Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που δεν υπάρχει κανείς καπιταλιστής «που να παράγει πυραμίδες για τις επερχόμενες γενιές και να υπερηφανεύεται γι' αυτό, επειδή μπόρεσε να τοποθετήσει το κεφάλαιό του. Οι Baran/Sweezy και ο Mandel δεν μπορούν να εξηγήσουν γιατί ζητούνται και παράγονται όχι οποιεσδήποτε αλλά κάποιες εντελώς συγκεκριμένες μη αναπαραγωγικές αξίες χρήσης και ακόμα γιατί το κράτος πραγματοποιεί μη αναπαραγωγικές δαπάνες ακόμα και σε καιρούς πικρής δημοσιονομικής ανάγκης, κατά τις οποίες έχει άλλες σκοτούρες, άσχετες με αυτές των κεφαλαίων που ψάχνουν πού να τοποθετηθούν» (Stamatis, 1977, σσ. 48-49).

γ) Τέλος οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας αποκρύπτουν και παρουσιάζουν διαστρεβλωμένα την ιστορική διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου στη Δύση.

Ο Thomas Hurtienne (1981) μελέτησε την ιστορική διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης κατά το 19ο αιώνα σε 4 χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, την Αγγλία, τις ΗΠΑ, τη Γερμανία και την Ιταλία. Τα συμπεράσματά του δείχνουν ότι τόσο σ[¶] ό,τι αφορά την εξωστρέφεια,⁵⁹ όσο και σ[¶] ό,τι αφορά τις διαφορές στο επίπεδο των μισθών, τις συνθήκες εργασίας και ζωής, τη μαζική κατανάλωση⁶⁰ και τέλος την ανισομέρεια στην ανάπτυξη,⁶¹ η εξέλιξη του μητροπολιτικού καπιταλισμού κατά το 19ο αιώνα είχε να επιδείξει σε πολλά ζητήματα περισσότερες ομοιότητες με το μοντέλο του περιφερειακού καπιταλισμού παρά με το μοντέλο της «αυτόκεντρης ανάπτυξης».

Ο Hurtienne καταλήγει λοιπόν στα εξής συμπεράσματα σχετικά με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Αγγλία: «Ακόμα και η εκβιομηχάνιση της Αγγλίας παρότι κατάφερε να εμπεδώσει πολύ γρήγορα ένα υψηλό επίπεδο καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, εντούτοις, τουλάχιστον μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (δηλαδή περίπου 130 χρόνια μετά το ξεκίνημα της βιομηχανικής επανάστασης), χαρακτηριζόταν από ορισμένα στοιχεία ή αποτελέσματα της δομικής ετερογένειας: ακραία ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος, υψηλό ποσοστό κατανάλωσης ειδών πολυτελείας, η βιομηχανική παραγωγή μέσω μαζικής κατανάλωσης είχε μικρή σημασία, εκτεταμένη απόλυτη φτώχεια και κοινωνική περιθωριοποίηση (παραδοσιακός εργατικός πολιτισμός)» (Hurtienne, 1981, σ. 121).

1.5. Κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και υπανάπτυξη

Απ[¶] όσα προηγήθηκαν μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι στην περιφέρεια δεν υπάρχει κάποιος ειδικός υπανάπτυκτος καπιταλισμός ή, έστω, μια ιδιόμορφη ανάπτυξη του καπιταλισμού ως αποτέλεσμα της εξάρτησης. Υπάρχει μια περιορισμένη ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για λόγους που ανάγονται στον εσωτερικό ταξικό και πολιτικό συσχετισμό των δυνάμεων, στην πάλη των τάξεων και στις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών.

Οι σχέσεις εξουσίας διαμεσολαβούν στην εξάρτηση, ως προς την οποία όμως έχουν πάντα την προτεραιότητα. Η εξάρτηση σταθεροποιεί αναμφίβολα την κοινωνική εξουσία, δεν τη διαμορφώνει όμως «σύμφωνα με τις επιταγές της». Η συνολική πάλη των τάξεων, κύρια στο εσωτερικό κάθε χώρας, διαμορφώνεται και εμπεδώνει την κοινωνική εξουσία. Η συνέπεια κι όχι η αιτία της εξουσίας είναι η εξάρτηση.

Είναι βέβαια προφανές ότι αναφερόμαστε στα σύγχρονα εθνικά κράτη της περιφέρειας. Τα πράγματα ήταν διαφορετικά με τις αποικίες, όταν οι ιμπεριαλιστικές χώρες υποδούλωναν με την ωμή στρατιωτική και πολιτική βία τις αποικιακές περιοχές. Καθόριζε τότε ο ιμπεριαλισμός αποφασιστικά την εξέλιξη των περιοχών αυτών, γιατί ακριβώς λειτουργούσε εκεί ως πολιτική εξουσία. Όμως σε κάθε περίπτωση το αποικιακό παρελθόν δεν αρκεί για να ερμηνεύσει τη μετέπειτα εξέλιξη μιας κοινωνίας. Οι λατινοαμερικανικές κοινωνίες άρχισαν να συγκροτούνται σε εθνικά κράτη τη δεκαετία του 1820. Ο Καναδάς απόκτησε την ανεξαρτησία του, ως τμήμα πάντα της αγγλικής Κοινοπολιτείας, το 1867. Η Κύπρος και η Ινδία αποαποικιοποιήθηκαν από την ίδια ιμπεριαλιστική δύναμη την ίδια ιστορική περίοδο και εντούτοις έχουν τεράστιες διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης.

Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να είναι πολλά. Το συμπέρασμα παραμένει πάντως ένα. Το γενικό σχήμα της «παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας» και της «παγκόσμιας ταξικής πάλης» που προτείνουν οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας όχι μόνο δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη συγκεκριμένη (ταξική) ανάλυση των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών, αλλά επιπλέον διαστρεβλώνει την ιστορική εξέλιξη και αποκρύπτει τις πραγματικές κοινωνικές-ταξικές αντιθέσεις.

2. Ιμπεριαλισμός και κρατική εξουσία

2.1. Κράτος και διεθνοποίηση του κεφαλαίου

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είχαμε την ευκαιρία να δείξουμε ότι οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας παραγνωρίζουν το ρόλο της κρατικής εξουσίας ως βαθμίδας που συγκεφαλαιώνει και συμπυκνώνει την κεφαλαιοκρατική πολιτική και κοινωνική εξουσία. Καθώς οι παγκόσμιες διαδικασίες θεωρείται ότι καθορίζουν τις εθνικές διαδικασίες, τα εθνικά κράτη, αλλά και το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, η αστική τάξη στο εσωτερικό κάθε χώρας, παρουσιάζονται σαν εξάρτημα ή, έστω, όργανο των πολυεθνικών εταιρειών.

Το εθνικό θεωρείται σαν μια ειδική περίπτωση του παγκόσμιου. Κάθε αντίθετη θεώρηση, που υποστηρίζει ότι οι παγκόσμιες διαδικασίες έπονται και πηγάζουν από τις εθνικές διαδικασίες, απορρίπτεται σαν «προλενινιστική» (βλ. τη συζήτηση Σ. Αμίν και Σ. Μπετελέμ, που σύντομα παρουσιάσαμε στο κεφ. 2).

Δείξαμε ότι η θεωρία του Μαρξ, αλλά και οι αναλύσεις του Λένιν έρχονται σε πλήρη αντίθεση με αντιλήψεις όπως αυτές των θεωριών μητρόπολης-περιφέρειας για το «παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα» (βλ. κεφ. 1).

Συγκεκριμένα, ήταν ο Λένιν που έδειξε πρώτα απ' όλα ότι η ιμπεριαλιστική διεθνοποίηση του καπιταλισμού είναι το αποτέλεσμα μιας εσωτερικής διαδικασίας συσσώρευσης στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού:

Η εσωτερική συσσώρευση είναι που οδηγεί στη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και στη διαμόρφωση του «μονοπωλιακού» σταδίου του καπιταλισμού. Η εξαγωγή των κεφαλαίων και η ιμπεριαλιστική διεθνοποίησή τους είναι το αποτέλεσμα των δομικών μετασχηματισμών που συντελέστηκαν κατ' αρχήν σε εθνικό επίπεδο. Γι' αυτό και ο ιμπεριαλισμός δεν παραμερίζει το ρόλο των εθνικών κρατών, αλλά αντίθετα κάνει περισσότερο παρά ποτέ αναγκαίο τον παρεμβατισμό του (ιμπεριαλιστικού) κράτους.

2.2. Κράτος και ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις

Από τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού, εκείνες των Λένιν και Bukharin επέμειναν με έμφαση στην άποψη ότι ο ιμπεριαλισμός και η διεθνοποίηση του καπιταλισμού δε συνεπάγονται μια άμβλυνση των αντιθέσεων ανάμεσα στις αστικές τάξεις των ιμπεριαλιστικών χωρών. Αντίθετα, ο ιμπεριαλισμός συνεπιφέρει μια όξυνση αυτού του ανταγωνισμού, που παίρνει αναγκαστικά τη μορφή του ανταγωνισμού ανάμεσα στα ιμπεριαλιστικά κράτη για το ξαναμοίρασμα του κόσμου.⁶²

Αυτό συμβαίνει γιατί, παρά τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, η συσσώρευση λαμβάνει χώρα πρώτα απ' όλα σε εθνικά πλαίσια (βλ. και υποκεφάλαιο 3). Και καθώς οι υλικοί όροι και οι κοινωνικές σχέσεις που διασφαλίζουν τη συσσώρευση διαφέρουν από χώρα σε χώρα, η ανάπτυξη των ιμπεριαλιστικών χωρών συντελείται με εξαιρετικά άνισους ρυθμούς, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα τη συνεχή μεταβολή του συσχετισμού των δυνάμεων μεταξύ τους (Λένιν, 1964, σ. 147).

Η αντίληψη για το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα που προβάλλει το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας εξαφανίζει αντίθετα τους διακρατικούς ενδοϊμπεριαλιστικούς ανταγωνισμούς και παρουσιάζει τη «μητρόπολη» σαν ένα ομογενοποιημένο μπλοκ, που με τις πολυεθνικές της εταιρείες εκμεταλλεύεται το παγκόσμιο προλεταριάτο.

Η άποψη ότι αμβλύνονται οι διακρατικοί ενδοϊμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί εισάχθηκε για πρώτη φορά από τον Kautsky στη θεωρία του για τον «υπεριμπεριαλισμό». Όπως και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, έτσι και η θεωρία του υπεριμπεριαλισμού υποστήριζε ότι τα διεθνή τραστ θα τείνουν προς μια ενοποίηση που, αν μη τι άλλο, θα διασφάλιζε την ειρήνη ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες.

Στην ίδια γραμμή της ενοποίησης των τραστ και του ιμπεριαλισμού κινούνται και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας. Στα πλαίσια αυτά της παγκόσμιας ενοποίησης, ολόκληρη η εργατική τάξη της μητρόπολης θεωρείται σαν η «εργατική αριστοκρατία» του «παγκόσμιου

συστήματος». Όταν παραποιείται ή αποσιωπάται ο ρόλος του κράτους, εξαφανίζεται και η αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας.

Αντίθετα, ο Λένιν όριζε πάντα την εργατική αριστοκρατία μέσα στα πλαίσια ενός εθνικού κοινωνικού σχηματισμού. Τη θεωρούσε σαν ένα στρώμα της εργατικής τάξης που διαμεσολαβεί τα συμφέροντα του κεφαλαίου μέσα στο εργατικό κίνημα και επιδιώκει έτσι να αποπροσανατολίσει την εργατική τάξη από την προοπτική της σοσιαλιστικής επανάστασης.⁶³

3. Η διεθνοποίηση της παραγωγής και της πραγματοποίησης της υπεραξίας

3.1. Η τροποποίηση του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά

Οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας υποτιμούν, όπως είδαμε, και παραγνωρίζουν το ρόλο των εθνικών κρατών. Αποτέλεσμα αυτού είναι να αποτυγχάνουν να προσεγγίσουν τις πραγματικές διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου στην παγκόσμια αγορά. Άλλοτε λοιπόν ισχυρίζονται (βλ. κεφ. 2), αναφορικά με τη θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, ότι δεν είναι ο νόμος της αξίας αλλά ο συσχετισμός των δυνάμεων ανάμεσα στις μονοπωλιακές ομάδες (στην παγκόσμια αγορά) που καθορίζει τις διάφορες οικονομικές μορφές και τα οικονομικά μεγέθη (Αμίν, 1976, σ. 68). Άλλοτε πάλι αποκλείουν από τη συλλογιστική τους τα μονοπώλια και ισχυρίζονται ότι διαμορφώνονται παγκόσμιες τιμές παραγωγής και (έτσι) ένα ενιαίο ως προς την τάση του ποσοστό κέρδους στην παγκόσμια αγορά.⁶⁴

Στο παρελθόν υποστήριζα (Μηλιός, 1983, 1988) τη θέση ότι ο νόμος της αξίας και η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους εξακολουθεί να κυριαρχεί και να καθορίζει τις οικονομικές διαδικασίες ακόμα και στο σημερινό, το «μονοπωλιακό» στάδιο του καπιταλισμού, παρά τα όσα ισχυρίζονται οι διάφορες κρατικομονοπωλιακές θεωρίες. Η λειτουργία του νόμου της αξίας διασφαλίζεται στο επίπεδο του κάθε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, ανάμεσα στα άλλα, και με την παρέμβαση του κράτους.

Το κράτος συμβάλλει αποφασιστικά στο να δημιουργηθούν οι γενικοί υλικοί όροι για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης. Εδώ εντάσσονται η πολιτική διαχείριση της εργασιακής δύναμης, οι κοινωνικές παρεμβάσεις για την αύξηση της κερδοφορίας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, η κρατική διαχείριση του χρήματος, το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διασφαλίζει την «ελευθερία» της αγοράς, τον άμεσο ανταγωνισμό των μεμονωμένων κεφαλαίων μεταξύ τους. Οι υλικοί αυτοί όροι διαφέρουν από χώρα σε χώρα.

Στα πλαίσια της «παγκόσμιας οικονομίας» και της παγκόσμιας αγοράς δεν είναι, αντίθετα, δυνατόν να διασφαλισθεί μια αντίστοιχη με το εθνικό επίπεδο τάση για σύγκλιση και ενοποίηση των οικονομικών, κοινωνικών και θεσμικών όρων που διέπουν τις διαδικασίες παραγωγής και πραγματοποίησης της υπεραξίας.

Η διεθνοποίηση της παραγωγής από τις πολυεθνικές εταιρείες και η ενοποίηση των χρηματιστικών αγορών έχουν κατ' αρχήν άμεσες επιπτώσεις στις νομικές σχέσεις ιδιοκτησίας που διέπουν το ατομικό κεφάλαιο, αλλά επιδρά και στις πραγματικές σχέσεις ιδιοκτησίας, καθότι μεταθέτει στην εταιρεία-μητέρα ένα μέρος των αποφάσεων που αφορούν την παραγωγική δραστηριότητα της θυγατρικής εταιρείας (Πουλαντζάς, 1981). Δεν μπορεί να μετασχηματίσει όμως την κύρια όψη των πραγμάτων σε σχέση με τις ξένες επενδύσεις: Το ξένο κεφάλαιο, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τις βιομηχανικές χώρες, αποτελεί για τη χώρα που δέχεται την ξένη επένδυση τμήμα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου της, συμμετέχει όπως και κάθε άλλο ατομικό κεφάλαιο στη χώρα αυτή στην εσωτερική διαδικασία συσσώρευσης.⁶⁵ Τονίζοντας αυτή την κύρια πλευρά των πραγμάτων, η Chr. Neussuss έλεγε για το ξένο κεφάλαιο ότι «λειτουργεί στο εξωτερικό ως εθνικό, καθόσον λειτουργεί εκεί ως άμεσα παραγωγικό κεφάλαιο» (Neussuss, 1972, σ. 150).

Το κράτος συγκεφαλαιώνει τα συμφέροντα του συνολικού (εθνικού) κοινωνικού κεφαλαίου, ντόπιου και «ξένου». Έχει λοιπόν τη δυνατότητα σε συγκεκριμένες συγκυρίες να

κρατικοποιεί το ξένο κεφάλαιο (όπως και το ντόπιο), χωρίς αυτός ο μετασχηματισμός των νομικών κυρίως μορφών να συνεπιφέρει ουσιαστικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου δεν εκτοπίζει λοιπόν τα εθνικά κράτη. Η ύπαρξη των εθνικών κρατών τροποποιεί πρώτα απ' όλα σημαντικά τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεξάγεται ο ανταγωνισμός των κεφαλαίων στην παγκόσμια αγορά, σε σχέση πάντα με τους όρους του ανταγωνισμού στην εθνική αγορά. Όπως παρατηρεί ο K. Busch (1974, σσ. 37-58): «Επειδή το κεφάλαιο στην ιστορική διαδικασία ανάπτυξής του έχει συγκροτηθεί σε διαφορετικούς εθνικούς οργανωτικούς σχηματισμούς (εθνικά κράτη), δηλαδή τα εθνικά κεφάλαια έχουν συγκροτηθεί ως ιδανικό συνολικό κεφάλαιο σε εθνικό και όχι σε παγκόσμιο επίπεδο, διαμορφώνεται η παγκόσμια αγορά από ένα άθροισμα διαφορετικών εθνικών σφαιρών κυκλοφορίας που οριοθετούνται αναμεταξύ τους. Ενώ τα κεφάλαια στο εθνικό πλαίσιο ανταγωνίζονται άμεσα μεταξύ τους χωρίς κρατικούς φραγμούς, διαμεσολαβείται ο διεθνής συναγωνισμός του κεφαλαίου από τους εθνικούς φραγμούς, οι οποίοι στην απλούστερη περίπτωση (δηλαδή αν αγνοήσουμε τους φόρους εισαγωγής και τις άλλες επιβαρύνσεις για τις εισαγωγές, τις εξαγωγικές επιδοτήσεις κτλ.) εμφανίζονται ως συννοριακοί φραγμοί ανάμεσα στις διαφορετικές εθνικές σφαίρες κυκλοφορίας, δηλαδή ως τιμές του συναλλάγματος. Όταν εγκαταλείπουν τα εμπορεύματα μιας χώρας την εθνική σφαίρα κυκλοφορίας για να πραγματοποιηθούν στην παγκόσμια αγορά, υπόκεινται στη μεταμόρφωση, που κατ' αρχήν εμφανίζεται σαν εξωτερική, του να εκφράσουν την τιμή τους, το χρηματικό τους όνομα όχι πια σε εθνικό νόμισμα αλλά σε διεθνές ή ξένο νόμισμα».

Οι συννοριακοί φραγμοί έχουν έτσι ως αποτέλεσμα να αποκρυσταλλώνονται και να διατηρούνται στην παγκόσμια αγορά, από τη μια χώρα στην άλλη, κάποιες σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα μέσα εθνικά επίπεδα της παραγωγικότητας της εργασίας. Οι διαφορές αυτές είναι πολύ μεγαλύτερες, ακόμη και ανάμεσα στις βιομηχανικές χώρες, από τις διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας που μπορούν να εντοπισθούν στο εσωτερικό μιας (βιομηχανικής) χώρας. Διατηρούνται, όπως θα δούμε πιο κάτω, ως αποτέλεσμα της τροποποίησης του νόμου της αξίας μέσα από τους συναλλαγματικούς και τους προστατευτικούς μηχανισμούς.

Ο ανταγωνισμός των εθνικών κεφαλαίων στην παγκόσμια αγορά μοιάζει μόνο με τον ενδοκλαδικό ανταγωνισμό στα πλαίσια της εθνικής οικονομίας. Δηλαδή, ενώ στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού ο ανταγωνισμός των ατομικών κεφαλαίων μεταξύ τους διεξάγεται από τη μια στο εσωτερικό κάθε κλάδου, αλλά από την άλλη λειτουργεί και ως διακλαδικός ανταγωνισμός, ως ανταγωνισμός ανάμεσα στους διαφορετικούς κλάδους, στην παγκόσμια αγορά απουσιάζουν οι όροι αναπτύξεως αυτού του διακλαδικού ανταγωνισμού.⁶⁶

Σε αναλογία λοιπόν με ό,τι συμβαίνει με τα ατομικά κεφάλαια στο εσωτερικό ενός εθνικού βιομηχανικού κλάδου, το εθνικό κεφάλαιο με την υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας χρειάζεται λιγότερο χρόνο για να παραγάγει ένα εμπόρευμα για την παγκόσμια αγορά απ' όσο χρόνο χρειάζεται ένα εθνικό κεφάλαιο με χαμηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας.

Το εθνικό κεφάλαιο με την υψηλότερη παραγωγικότητα εργασίας προμηθεύει την παγκόσμια αγορά με εμπορεύματα που έχουν μια μικρότερη εθνική αξία (λιγότερες εθνικές ώρες εργασίας) από την εθνική αξία που έχουν τα εμπορεύματα της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας.

Η αξία όμως των εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά δεν καθορίζεται με βάση τους εθνικούς όρους παραγωγής τους αλλά με όρους διεθνείς. Η διεθνής αξία ενός εμπορεύματος είναι κατά κανόνα διαφορετική από τις εθνικές του αξίες, γιατί καθορίζεται σε αντιστοιχία με τα μέσα διεθνή (κι όχι τα όποια εθνικά) επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας.⁶⁷

Η διεθνής αυτή αξία ενός εμπορεύματος είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι η εθνική του αξία στη χώρα με την υψηλότερη παραγωγικότητα εργασίας και μικρότερη απ' ό,τι στη λιγότερο (από το μέσο επίπεδο) αναπτυγμένη χώρα. Αυτό σημαίνει ότι η περισσότερο αναπτυγμένη χώρα έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιεί στην παγκόσμια αγορά μια πρόσθετη υπεραξία κι ένα πρόσθετο κέρδος (όπως ακριβώς το κεφάλαιο με την υψηλότερη παραγωγικότητα εργασίας στο εσωτερικό ενός εθνικού κλάδου). Σημαίνει ακόμα ότι στην παγκόσμια αγορά ανταλλάσσονται άνισες ποσότητες εθνικής εργασίας. Λιγότερες ώρες εργασίας μιας

περισσότερο αναπτυγμένης χώρας παράγουν ίση αξία με περισσότερες ώρες εργασίας της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας.

Όμως, ακριβώς επειδή εδώ το πλαίσιο αναφοράς για τον καθορισμό της αξίας είναι η παγκόσμια αγορά, δεν έχουμε να κάνουμε με μια μεταφορά αξίας από τη λιγότερο αναπτυγμένη στην περισσότερο αναπτυγμένη χώρα, όπως, π.χ., ισχυρίζεται ο E. Mandel (1972), ούτε με κάποια «άνιση ανταλλαγή». Έχουμε να κάνουμε με τη λειτουργία του νόμου της αξίας σε παγκόσμιο επίπεδο, που βρίσκεται σε αντιστοιχία με τη λειτουργία του στο εσωτερικό ενός εθνικού βιομηχανικού κλάδου.⁶⁸

Αυτή η λειτουργία του νόμου της αξίας τροποποιείται κατόπιν, όπως ήδη αναφέραμε, από τα κρατικά και συναλλαγματικά σύνορα: Καθώς η ζήτηση για τα προϊόντα της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας αυξάνει, (διότι στην περίπτωση ενός ομογενούς εμπορεύματος, τα πρόσθετα κέρδη επιτρέπουν τη συμπίεση της τιμής κάτω από το μέσο διεθνές επίπεδο) αυξάνει ταυτόχρονα και η ζήτηση για το συνάλλαγμα της. Παράλληλα, η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα αντιμετωπίζει ένα έλλειμμα στο εμπορικό της ισοζύγιο, έλλειμμα που τείνει να διευρυνθεί. Το αποτέλεσμα θα είναι πολύ σύντομα μια ανατίμηση του νομίσματος της περισσότερο αναπτυγμένης χώρας ή (και) μια υποτίμηση του νομίσματος της λιγότερο αναπτυγμένης χώρας.

Αυτές οι τροποποιήσεις στις συναλλαγματικές ισοτιμίες τροποποιούν και τη λειτουργία του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: Το λιγότερο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο υπόκειται τώρα σε μια μικρότερη πίεση στο διεθνή ανταγωνισμό του με το περισσότερο αναπτυγμένο κεφάλαιο. Αυτό σημαίνει ταυτόχρονα ότι περιορίζονται ή και εξαφανίζονται τα πρόσθετα κέρδη των περισσότερο αναπτυγμένων εθνικών κεφαλαίων σε σχέση με τους διεθνείς ανταγωνιστές τους, που παράγουν με μια χαμηλότερη παραγωγικότητα εργασίας. Αυτή είναι λοιπόν η κύρια όψη της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά: Οι εθνικοί φραγμοί λειτουργούν υπέρ του λιγότερο αναπτυγμένου εθνικού κεφαλαίου.

Το ότι χάνει τη δυνατότητα να αποκομίζει πρόσθετα κέρδη από την εξαγωγή εμπορευμάτων στην παγκόσμια αγορά αποτελεί για το περισσότερο αναπτυγμένο εθνικό κεφάλαιο το βασικό όρο που το ωθεί, για να διατηρήσει ακριβώς τα πρόσθετα κέρδη του, να επενδύσει στο εξωτερικό, σε κάποιες χώρες που η επένδυση αυτή είναι δυνατή, δηλαδή συμφέρουσα.

Καθώς οι δυνατότητες των περισσότερο αναπτυγμένων κεφαλαίων να αποκομίζουν πρόσθετα κέρδη μέσα από την πραγματοποίηση των εμπορευμάτων τους στην παγκόσμια αγορά εξανεμίζονται, καθώς παράλληλα το ποσοστό κέρδους σε μια λιγότερο αναπτυγμένη βιομηχανική χώρα είναι συνήθως υψηλότερο, διανοίγεται η δυνατότητα για το κεφάλαιο με την υψηλότερη παραγωγικότητα εργασίας να υπερπηδήσει τους εθνικούς-συναλλαγματικούς φραγμούς και να διατηρήσει τα πρόσθετα κέρδη του μέσα από την άμεση επένδυση στη λιγότερο αναπτυγμένη βιομηχανική χώρα. Πρόκειται για μια κεφαλαιακή κίνηση με ανοικτά επιθετικό χαρακτήρα: Εξασφάλιση ενός πρόσθετου κέρδους. Για μια αναλυτική παρουσίαση της δομής των άμεσων κεφαλαιακών επενδύσεων μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και για την κριτική αποτίμηση των διαφορετικών θεωρητικών ερμηνειών (βλ. Μηλιός/Ιωακείμογλου, 1990, σσ. 127-172).

Ο K. Busch (1974, 1992) μελέτησε τις κινήσεις κεφαλαίων ανάμεσα στις ΗΠΑ και στη δυτική Ευρώπη τη μεταπολεμική περίοδο και διαπίστωσε ότι πράγματι οι συναλλαγματικοί μηχανισμοί και τα αποτελέσματά τους απ¶ τη μια μεριά και η δυνατότητα παραγωγής πρόσθετης υπεραξίας και πρόσθετου κέρδους στο εξωτερικό από την άλλη είναι οι όροι για την πρωτοφανή διεθνοποίηση του κεφαλαίου κατά την ιστορική αυτή περίοδο. Ως δευτερεύουσες μόνο πλευρές αυτής της διεθνοποίησης εντοπίζει ο Busch τις «αμυντικές» εξαγωγές κεφαλαίων και τις εξαγωγές κεφαλαίων που αποσκοπούν να διασφαλίσουν τη σημερινή διεθνή συγκεντροποίηση του κεφαλαίου.

Πρόκειται για κινήσεις κεφαλαίων που αφορούν κυρίως τις βιομηχανικές χώρες, γιατί στις βιομηχανικές χώρες (κι όχι στον Τρίτο Κόσμο) μπορεί το ξένο κεφάλαιο να απασχοληθεί μ¶ ένα υψηλότερο ποσοστό κέρδους.

Αντίθετα, οι επενδύσεις από τις αναπτυγμένες χώρες προς τις χώρες της περιφέρειας συνδέονται με διαδικασίες διαφορετικού τύπου: Κατ¶ αρχήν αφορούν, όπως ήδη είπαμε,

επενδύσεις για την ανάπτυξη της εξορυκτικής βιομηχανίας που συνδέεται με την παγκόσμια αγορά. Παράλληλα, οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου στη μεταποιητική βιομηχανία του Τρίτου Κόσμου είχαν συχνά ως βασικό κίνητρο το να διατηρήσουν και να ευρύνουν τα κεφάλαια αυτά τις προσβάσεις τους στην εσωτερική αγορά της χώρας όπου έγινε η επένδυση. Αφετηρία για τις επενδύσεις αυτές ήταν σχεδόν πάντα οι υψηλοί δασμοί που επέβαλλαν οι κυβερνήσεις των χωρών του Τρίτου Κόσμου, με τις πολιτικές «υποκατάστασης των εισαγωγών» που ακολουθούσαν. Περιπτώσεις «μετατόπισης» επιχειρήσεων έντασης εργασίας σε περιοχές χαμηλού εργασιακού κόστους αγορών λίγους μόνο βιομηχανικούς κλάδους και λίγες μόνο, «νεο-εκβιομηχανιζόμενες» χώρες (Busch κ.ά., 1984).

Γίνεται λοιπόν προφανές ότι οι θέσεις που αναπτύξαμε εδώ έρχονται κατ' αρχήν σε αντίθεση με τη θεωρία των «αποικιακών υπερκερδών» που προβάλλει σήμερα τόσο η παραδοσιακή Αριστερά όσο και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας (με κύρια επιχειρήματα τους χαμηλούς μισθούς και τη χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στην περιφέρεια). Πράγματι, η θεωρία αυτή δεν επιβεβαιώνεται ούτε από τη συγκεκριμένη μελέτη της συσσώρευσης του κεφαλαίου στις ιμπεριαλιστικές και στις περιφερειακές χώρες (βλ. και υποκεφάλαιο 1) ούτε κι από τις διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Είναι προφανές ότι αν το ξένο κεφάλαιο μπορούσε να αποκομίζει «υπερκέρδη» με βιομηχανικές επενδύσεις στην περιφέρεια, τότε ο όγκος και το ποσοστό αυτών των επενδύσεων (σε σχέση με τις επενδύσεις στις βιομηχανικές χώρες) θα ήταν πολύ υψηλότερα, οι επανεισαγωγές κερδών θα ήταν πολύ χαμηλότερες κ.ο.κ.

Οι θέσεις που αναπτύξαμε προηγούμενα έρχονται επίσης σε αντίθεση και με μια προσέγγιση στα πλαίσια της Αριστεράς που θεωρεί ότι οι εξαγωγές κεφαλαίου είναι η συνέπεια μιας διαδικασίας υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού.

Η θεωρία αυτή εισήχθη για πρώτη φορά από το R. Hilferding και υποστηρίζεται στις τελευταίες δεκαετίες από τον E. Mandel (1972), τον P. Boccara (1972) και άλλους.

Πρόκειται για μια θεωρία που δε λαμβάνει υπόψη τη στενή σχέση που έχουν οι διαδικασίες πραγματοποίησης της υπεραξίας στην παγκόσμια αγορά (πρόσθετη υπεραξία, μηχανισμοί συναλλαγματικών ισοτιμιών κτλ.) με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Από την άλλη, η θεωρία αυτή παραγνωρίζει το γεγονός που είχε υποδείξει ο ίδιος ο Μαρξ, ότι η εξαγωγή κεφαλαίων είναι δυνατή όταν η επένδυση στο εξωτερικό εγγυάται μεσοπρόθεσμα ένα υψηλότερο ποσοστό κέρδους, ανεξάρτητα από την υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου.⁶⁹

Η έρευνα εξάλλου των K. Busch κ.ά. 1984, δείχνει ότι οι εισροές κεφαλαίων στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, αντίθετα με τη θεωρία της υπερσυσσώρευσης, δεν ανακόπτονται στις περιόδους των κρίσεων, οι οποίες ως γνωστόν χαρακτηρίζονται πρώτα απ' όλα από μια υπερσυσσώρευση κεφαλαίου.

3.2. Η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους στην παγκόσμια αγορά και η «άνιση ανταλλαγή»

Όσα αναπτύξαμε στα προηγούμενα για την τροποποίηση της λειτουργίας του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά ανασκευάζουν επίσης και το θεωρητικό σχήμα της «άνισης ανταλλαγής» που εισήγαγε ο Εμμανουήλ.

Ο Εμμανουήλ προϋποθέτει, όπως ξέρουμε, ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους στην παγκόσμια αγορά. Όμως η τροποποιημένη λειτουργία του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά επιτρέπει να αναπαράγονται οι διαφορές στα ποσοστά κέρδους και στην παραγωγικότητα της εργασίας ανάμεσα στις διαφορετικές χώρες: Πρώτα γιατί, καθώς τα διαφορετικά εθνικά κεφάλαια αντιπαρτίθενται ως άμεσοι ανταγωνιστές στην παγκόσμια αγορά, ο τύπος του ανταγωνισμού που διεξάγεται ανάμεσά τους προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά του ενδοκλαδικού ανταγωνισμού, από τον οποίο, αντίθετα με την υπόθεση του Εμμανουήλ, δεν προκύπτουν διεθνείς τιμές παραγωγής, οι οποίες και θα διαμεσολαβούσαν ένα ενιαίο παγκόσμιο ποσοστό κέρδους. Κατόπιν, η εξαφάνιση των πρόσθετων κερδών μέσα από τους συναλλαγματικούς μηχανισμούς μειώνει την πίεση του ανταγωνισμού και επιτρέπει να αναπαράγονται τα διαφορετικά εθνικά ποσοστά κέρδους.

Η υπόθεση του ενιαίου παγκόσμιου ποσοστού κέρδους θα προϋπέθετε ακόμα μια πολύ μεγαλύτερη ροή κεφαλαίων από χώρα σε χώρα.⁷⁰

Κυρίως όμως η υπόθεση του ενιαίου ποσοστού κέρδους στην παγκόσμια αγορά δεν μπορεί να δικαιολογηθεί με βάση τη συγκεκριμένη κατεύθυνση που διατηρούν καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίου: από την περιφέρεια προς το κέντρο και από τις ΗΠΑ προς τις άλλες βιομηχανικές χώρες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980. «Σταυροειδείς επενδύσεις», μεταξύ των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, με παράλληλη συνέχιση της περιωριοποίησης των φτωχών χωρών του Τρίτου Κόσμου, κατά την τελευταία δεκαετία (IMF, 1994). Αντίθετα, η ύπαρξη ενός ενιαίου ως προς την τάση του ποσοστού κέρδους στην παγκόσμια αγορά θα έπρεπε να συνδέεται με μια τέτοια κίνηση κεφαλαίων προς την περιφέρεια, που θα εξάλειφε την υπανάπτυξη. Όπως σωστά παρατηρεί ο Κ. Busch, εδώ εμφανίζεται το «παράδοξο του Εμμανουήλ»: «Ο Εμμανουήλ δεν μπορεί από τη μια να ισχυρίζεται ότι υπάρχει ένα διεθνές μέσο ποσοστό κέρδους και από την άλλη να συνάγει το πρόβλημα της υπανάπτυξης στον Τρίτο Κόσμο από την ύπαρξη ακριβώς αυτού του μέσου ποσοστού κέρδους» (Busch, 1973, σ. 63).

Οι κινήσεις κεφαλαίου προς τις φτωχές χώρες του Τρίτου Κόσμου παραμένουν περιθωριακές, διότι το ποσοστό κέρδους στις χώρες αυτές παραμένει σε πολύ χαμηλά διεθνή επίπεδα, αντίθετα με ό,τι ισχυρίζεται η θεωρία της άνισης ανταλλαγής.

Ακόμα, η θεωρία της άνισης ανταλλαγής προϋποθέτει ένα υπεραπλουστευτικό σχήμα για τη διεθνή ειδικευση, με δύο απόλυτα διακριτικές ομάδες χωρών, που η καθεμιά παράγει εμπορεύματα μη ανταγωνιστικά για την άλλη. «Στην πραγματικότητα εισάγουν και εξάγουν οι αναπτυσσόμενες χώρες από και προς τις βιομηχανικές χώρες, εμπορεύματα κάθε ταξινόμησης παρότι βέβαια σε διαφορετική έκταση» (Busch, 1973, σ. 70).

Έτσι, συνολικά η θεωρία της «άνισης ανταλλαγής» όχι μόνο αποκλίνει ριζικά από τη μαρξιστική θεωρία, όπως είχε την ευκαιρία να δείξει ο Σ. Μπετελέμ, αλλά προσφέρει και μια εντελώς διαστρεβλωμένη εικόνα των πραγματικών διαδικασιών που συνδέονται με τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

Χωρίς την (αυθαίρετη) υπόθεση ότι στην παγκόσμια αγορά διαμορφώνεται ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους, η θεωρία της «άνισης ανταλλαγής» καταρρέει (βλ. κεφ. 2).⁷¹

Η ανασκευή όμως της θεωρίας του Εμμανουήλ σχετικά με το μέσο διεθνές ποσοστό κέρδους δε σημαίνει και ότι απουσιάζουν ολοκληρωτικά οι διεθνείς διαδικασίες που κατατείνουν στην εξίσωση των ποσοστών κέρδους ανάμεσα στα διαφορετικά εθνικά κεφάλαια. Μόνο που οι διαδικασίες αυτές αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, ανάμεσα στις οποίες κυρίως εντοπίζονται οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων. Εξελίσσονται βέβαια οι διαδικασίες εξίσωσης του ποσοστού κέρδους μ' ένα σχετικά αργό ρυθμό, λόγω της τροποποίησης του νόμου της αξίας στην παγκόσμια αγορά.

Πράγματι, οι εξαγωγές κεφαλαίων από τη χώρα με την υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας προς τη χώρα με τη χαμηλότερη παραγωγικότητα έχει δύο ειδών αποτελέσματα. Από τη μία επιταχύνει τη διαδικασία συσσώρευσης στη χώρα που αποδέχεται τα ξένα κεφάλαια. Από την άλλη επιβραδύνει τους ρυθμούς της συσσώρευσης στη χώρα που εξάγει κεφάλαια. Παράλληλα, με την επανεισαγωγή στη χώρα που εξάγει κεφάλαια ενός μέρους των κερδών που παράχθηκαν στο εξωτερικό, το μέσο ποσοστό κέρδους αυτής της (περισσότερο αναπτυγμένης) χώρας αυξάνει. Αντίθετα, οι ταχύτεροι ρυθμοί συσσώρευσης στις βιομηχανικές χώρες που κυρίως εισάγουν κεφάλαια αντανakλάται κατά κανόνα σε μια τάση για μείωση του μέσου ποσοστού κέρδους. Έτσι, η διαφορά ανάμεσα στο μέσο εθνικό ποσοστό κέρδους της περισσότερο αναπτυγμένης βιομηχανικής χώρας (συγκριτικά χαμηλότερο ποσοστό κέρδους λόγω χαμηλότερης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου) και στο μέσο εθνικό ποσοστό κέρδους της λιγότερο αναπτυγμένης βιομηχανικής χώρας (συγκριτικά υψηλότερο ποσοστό κέρδους) τείνει να μειωθεί.

Η ιστορική εξέλιξη μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο επαληθεύει τις θεωρητικές διαπιστώσεις που μόλις εκθέσαμε. Παρότι εξακολουθεί να υφίσταται η διαφορά στην παραγωγικότητα της εργασίας και στα μέσα εθνικά ποσοστά κέρδους ανάμεσα στις ΗΠΑ και στα άλλα βιομηχανικά κέντρα (κυρίως Δυτ. Ευρώπη και Ιαπωνία), γινόμαστε εντούτοις μάρτυρες μιας διαδικασίας μέσα από την οποία οι διαφορές αυτές διαρκώς μειώνονται.

Οι εξισωτικές αυτές διαδικασίες τροποποιούν το συσχετισμό των δυνάμεων ανάμεσα στα καπιταλιστικά κέντρα και αποτυπώνονται στη νέα εικόνα των άμεσων επενδύσεων που προηγουμένως περιγράψαμε: Οι ΗΠΑ έπαψαν να αποτελούν τη βασική κεφαλαιοεξαγωγική χώρα της παγκόσμιας οικονομίας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μοιράζονται αυτό το ρόλο μαζί με την Ιαπωνία, τη Γερμανία και ορισμένες άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

4. Συμπεράσματα

Η θεωρητική αποτίμηση των διαφορετικών προσεγγίσεων και αναλύσεων για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» αναφορικά με τις έννοιες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του συνολικού κεφαλαίου, του κράτους, αλλά της διεθνοποίησης του κεφαλαίου και του κεφαλαιακού ανταγωνισμού στη διεθνή αγορά μάς οδήγησαν σε μια σειρά θέσεις και συμπεράσματα που βρίσκονται στον αντίποδα όσων υποστηρίζουν οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας. Οι κοινωνικές (οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές) σχέσεις εξουσίας, όπως αυτές συμπυκνώνονται στο εσωτερικό του κάθε συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, έχουν την προτεραιότητα έναντι των διεθνών (οικονομικών και πολιτικών) σχέσεων και αλληλεξαρτήσεων. Οι σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο το «εθνικό» εντάσσεται στο «διεθνές». Για παράδειγμα, οι σχέσεις αυτές κρίνουν κατά πόσον ένας κοινωνικός σχηματισμός θα τεθεί σε τροχιά γρήγορης καπιταλιστικής ανάπτυξης (με την κυριαρχία στο εσωτερικό του των καπιταλιστικών κοινωνικών δυνάμεων και τη διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, αλλά και των άτυπων μορφών κυριαρχίας του κεφαλαίου) και επομένως θα έχει τη δυνατότητα να αναβαθμίσει τη θέση του στην παγκόσμια αγορά (κατ' αναλογία με ό,τι συμβαίνει τις τελευταίες δεκαετίες με τις Ν.Β.Χ. της Ν.Α. Ασίας). Εξάλλου, ένα δεύτερο παράδειγμα αποτελεί το (εθνικό) ποσοστό κέρδους, που το ύψος του καθορίζεται κυρίως ως αποτέλεσμα ενός ιστορικά διαμορφωμένου ταξικού και πολιτικού συσχετισμού δυνάμεων. Το ποσοστό κέρδους είναι ο δείκτης που κατεξοχήν καθορίζει το ρόλο και τη θέση του κοινωνικού σχηματισμού στη διεθνή κίνηση του κεφαλαίου.

Μέσα από την προσέγγιση αυτή μπορούμε όχι μόνο να κατανοήσουμε τις νομοτέλειες της ιμπεριαλιστικής διεθνοποίησης του κεφαλαίου, αλλά και να αντιληφθούμε την επικαιρότητα μιας κλασικής μαρξιστικής θέσης: «Στην πραγματικότητα, κράτος, έθνος και κεφάλαιο εμφανίζονται την ίδια στιγμή. Το ένα δεν προηγείται του άλλου: είναι τρεις όψεις ενός και του αυτού συστήματος οργάνωσης της κοινωνίας (...). Το κράτος δεν είναι ένας μηχανισμός εξωτερικός και δευτερεύων σε σχέση με την οικονομία αλλά η πολιτική μορφή μιας ειδικής κοινωνικής κυριαρχίας» (Miaille, 1983, σσ. 234 και 256).

Η θέση που πιο πάνω διατυπώσαμε έχει και μια επιπλέον συνέπεια: ο χώρος ως τόπος των κοινωνικών πρακτικών, ως «αποτέλεσμα και προϋπόθεση εμφάνισης των κοινωνικών δομών» χαρακτηρίζεται καίρια από την εθνική του διάσταση. «Κράτος και σύνορα είναι δύο όψεις της μιας και μοναδικής πολιτικής οργάνωσης του καπιταλισμού στη διαδικασία γέννησής του» (Miaille, 1983, σ. 238. Βλ. αναλυτικά Δημούλη/Γιαννούλη, 1995, κεφ. 7).

Ο χώρος είναι λοιπόν πρώτιστα εθνικός, γιατί η συγκρότησή του στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων δεν καθορίζεται όπως θα το ήθελε η προβληματική του «παγκόσμιου συστήματος» μόνο από τη συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής ή την κυριαρχία του καπιταλισμού στο οικονομικό επίπεδο. Καθορίζεται αποφασιστικά από τη συγκεφαλαίωση της συνολικής ταξικής κυριαρχίας στα πλαίσια του εθνικού κράτους, από τη συνολική κρατική λειτουργία, που συμβάλλει αποφασιστικά στη δημιουργία των γενικών όρων που είναι απαραίτητοι για την αναπαραγωγή της κεφαλαιακής σχέσης: από την τάση πολιτικής, διοικητικής, δικαιοδικής, θεσμικής, πολιτιστικής ομογενοποίησης που είναι συνυφασμένη με την κρατική εξουσία και τα σύνορά της: από τις συγκεκριμένες (εθνικές) πολιτικές διαχείρισης της εργασιακής δύναμης, τις πολιτικές κινήτρων και τις κάθε είδους παρεμβάσεις για την αύξηση της κερδοφορίας του συνολικού (εθνικού) κοινωνικού κεφαλαίου και για την επέκτασή του στο διεθνή χώρο, εις βάρος των άλλων εθνικών κεφαλαίων: από το ενιαίο νόμισμα και το συγκεκριμένο θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο που διασφαλίζει την

«ενότητα» και την «ελευθερία» της εθνικής αγοράς, τον άμεσο ανταγωνισμό των «εντός των συνόρων» κεφαλαίων μεταξύ τους. Κάτω απ' αυτούς τους εθνικούς όρους αναπαράγεται λοιπόν, στις επαρκείς μορφές της, η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας.

Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου δε σημαίνει ότι παύουν τα εθνικά κράτη να αποτελούν την κατεξοχήν βαθμίδα όπου συγκεφαλαιώνεται η ταξική εξουσία, ούτε ότι η πάλη των τάξεων παύει να διεξάγεται πρώτα απ' όλα στα πλαίσια του κάθε εθνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η ιμπεριαλιστική διεθνοποίηση του κεφαλαίου σημαίνει ότι δημιουργείται μια συγκεκριμένη διαπλοκή ανάμεσα στους ξεχωριστούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Διαμορφώνεται δηλαδή η παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα, που οι κρίκοι της είναι ριζικά ετεροβαρείς, άνισα αναπτυγμένοι και αναπτύσσονται με άνισους ρυθμούς. Οικονομικές ολοκληρώσεις καπιταλιστικά αναπτυγμένων χωρών, με χαρακτηριστικότερο ιστορικό παράδειγμα την Ευρωπαϊκή Ένωση, μπορούν να γίνουν κατανοητές στη βάση αυτής της προσέγγισης, ως στρατηγικές συμμαχίες εθνικών κοινωνικών κεφαλαίων, στο πλαίσιο του παγκόσμιου ενδοϊμπεριαλιστικού ανταγωνισμού (Μηλιός/Ιωακείμογλου, 1990, Busch, 1992).

Το σημαντικότερο αποτέλεσμα αυτών των ασύμμετρων διεθνών διαδικασιών είναι η διαμόρφωση μιας βαθιάς διαχωριστικής γραμμής που πολώνει τους ιμπεριαλιστικούς από τους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Την πόλωση αυτή εντοπίζουν, όπως είδαμε, οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας, αλλά αδυνατούν να την προσεγγίσουν επιστημονικά.

Βέβαια, και μέσα στην περιφέρεια μπορούμε να εντοπίσουμε μια σειρά από δευτερεύουσες διαχωριστικές γραμμές, ανάλογες με εκείνες που δημιουργήθηκαν στο εσωτερικό του ιμπεριαλιστικού μπλοκ.

Ένα ιδιαίτερο υποσύνολο αποτελούν έτσι οι περιφερειακές χώρες στις οποίες ο εσωτερικός ταξικός συσχετισμός των δυνάμεων επέτρεψε μια μεγαλύτερη καπιταλιστική ανάπτυξη. Το κατά πόσον όμως η κυρίαρχη τάση σε σχέση μ' αυτές τις χώρες είναι το να μετασηματισθούν πράγματι σε «νέες βιομηχανικές χώρες» και να ενσωματωθούν στις διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου που αφορούν το ιμπεριαλιστικό κέντρο (γεγονός που θα μετασηματίσει και τον πολιτικό τους ρόλο στην παγκόσμια ιμπεριαλιστική αλυσίδα) ή, αντίθετα, ο εσωτερικός ταξικός και πολιτικός συσχετισμός των δυνάμεων τείνει να τις «μπλοκάρει» στον παραδοσιακό τους ρόλο, στην κορυφή των περιφερειακών κρατών, είναι ένα θέμα στο οποίο μόνο μια συγκεκριμένη ανάλυση μπορεί να απαντήσει.

Παρά τις εσωτερικές τους αντιφάσεις και την τόσο συχνή «αποστασιοποίηση» των πορισμάτων τους από τα εμπειρικά δεδομένα της διεθνούς οικονομίας, οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας εξακολουθούν να διατηρούν την εμβέλεια που απόκτησαν κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970.

Η κρίση του μαρξισμού αναπαράγει το έδαφος πάνω στο οποίο ανταπτύσσονται οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας και καπιταλιστικής «παγκοσμιοποίησης». Παράλληλα, η υποχώρηση του «σοβιετικού μαρξισμού» μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η ευκολία με την οποία «εκκλαίκεύονται» τα πορίσματα των θεωριών του παγκόσμιου καπιταλισμού ερμηνεύουν γιατί οι θεωρίες αυτές τείνουν να γίνουν κυρίαρχες στο χώρο των ετερόδοξων προσεγγίσεων.

Σημειώσεις

44. Ο Σ. Αμίν (1976) γράφει για παράδειγμα: «Η αναπτυγμένη οικονομία αποτελεί ένα ολοκληρωμένο σύνολο που χαρακτηρίζεται από μια πυκνή ροή εσωτερικών ανταλλαγών, ενώ η ροή των εξωτερικών ανταλλαγών είναι περιθωριακή. Αντίθετα, η υπανάπτυκτη οικονομία αποτελείται από μέρη που σχετικά προστίθενται το ένα πλάι στο άλλο, δεν είναι ενσωματωμένα, ενώ η πυκνότητα των ροών των εξωτερικών ανταλλαγών είναι πολύ μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των εσωτερικών ανταλλαγών» Η άνιση ανάπτυξη, σ. 235.
45. «Αν τα εισοδήματα από το πετρέλαιο χρησιμοποιηθούν υπεύθυνα και λογικά, θα μπορέσουν να αλλάξουν ριζικά την οικονομία της Βενεζουέλας ακόμα και με καπιταλιστικό τρόπο Το Μάρτη του 1974 ανέλαβε την εξουσία μια άλλη κυβέρνηση, που φαίνεται πως είναι τίμια και σοσιαλδημοκρατική. Θα πρέπει λοιπόν να περιμένουμε να δούμε τη συγκεκριμένη οικονομική πολιτική της, πριν πούμε την τελική γνώμη μας» Κόρντοβα-Μιέρες, «Βενεζουέλα: Μια υπανάπτυκτη χώρα», στο Λατινική Αμερική: Φασισμός ή Επανάσταση, Εξάντας, 1975.
46. «Αν το μοντέλο της καπιταλιστικής ανάπτυξης οδηγεί σε εσωτερική διάσπαση και ανισότητα θα ήταν λάθος να αφήσουμε στο κράτος και στις αστικές ομάδες την κυριαρχία πάνω στη σημαία του εθνικισμού» F.E. Cardoso, «Abhängigkeit und Endwicklung in Lateinamerika» στο D. Senghaas, Peripherer Kapitalismus, 1977.
47. Γιούρι Ποπόφ, Οι αναπτυσσόμενες χώρες από τη σκοπιά της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, Σύγχρονη Εποχή, 1978, σ. 116.
48. Ο J.M. Cypher σωστά επισημαίνει τον περιγραφικό και μη επιστημονικό χαρακτήρα του όρου εξάρτηση στις θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας. Στο «Η σχολή της μηνιαίας επιθεώρησης», Βαότσος/Μητσός (επ.), Διεθνής Οικονομική, 1982, σ. 335.
49. «Στον Καναδά βρισκόταν το 1961 κάτω από αμερικανικό έλεγχο το 90% της αυτοκινητοβιομηχανίας, το 45% της χημικής βιομηχανίας, το 19% της σιδηροβιομηχανίας και χαλυβουργίας και το 64% της βιομηχανίας ηλεκτρικών συσκευών» Busch, 1974, σ. 292.
50. «28 επιχειρήσεις συγκεντρώνουν το 62,7% των συνολικών πόρων που διαθέτει για έρευνα και ανάπτυξη η αμερικανική βιομηχανία» Busch, 1974, σ. 169.
51. «Το ποσοστό των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας που εκδίδονται από ξένες εταιρείες, συγκρινόμενο με το ποσοστό από τις ντόπιες, είναι το ίδιο υψηλό ή υψηλότερο στον Καναδά και στο Βέλγιο όσο και στην Ινδία ή στη Βραζιλία και το μέγεθος της τεχνολογικής εξάρτησης στη Δανία είναι ίσως το ίδιο με το μέγεθος, λόγω χάρη, της Κολομβίας ή της Ταϊβάν» J. M. Cypher, 1982, σ. 341.
52. «Οι αντιφάσεις της συνεταιρικής ανάπτυξης» στο Λατινική Αμερική, Φασισμός ή Επανάσταση, Εξάντας, 1975, σ. 59.
53. F. H. Cardoso, «Das Brasillianische Entwicklungsmodell» στο PROKLA, τεύχ. 6, 1973.
54. K. Esser, Lateinamerika: Industrialisierungsstrategien und Entwicklung, Suhrkamp, 1979, σ. 90.
55. «Εάν η αστική τάξη του καφέ στο Σάο Πάολο διατηρούσε πράγματι ήδη πριν το 1930 την απόλυτη ηγεμονία πάνω στον κρατικό μηχανισμό και στη βραζιλιάνικη κοινωνία όπως υποστηρίζει ο Senghaas και ορισμένοι βραζιλιάνοι συγγραφείς, τότε σίγουρα η δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης δε θα περιοριζόταν σε ορισμένες μόνο επαρχίες. Λόγω της ακαμψίας των επαρχιακών κοινωνικών δομών, καθώς απουσίαζαν τα διεπαρχιακά έργα υποδομής, ενώ οι παραδοσιακές αγροτικές ολιγαρχίες διατηρούσαν μια σημαντική πολιτική και στρατιωτική δύναμη, υποχρεώθηκε η αστική τάξη του καφέ σε μια αντιφατική συμμαχία με αυτές τις τάξεις, στο επίπεδο του ομόσπονδου κράτους, για να πραγματοποιήσει τα οικονομικοπολιτικά της συμφέροντα ακόμη και σ' ό,τι αφορά την εξωτερική οικονομική πολιτική του κράτους Η κύρια όψη της επαρχιακής υπανάπτυξης ήταν λοιπόν σύμφωνα με την άποψή μου όχι όπως υποστηρίζει ο Senghaas και ο Frank ο υψηλός αλλά μάλλον ο μικρός βαθμός εσωτερικής αποικιοποίησης από την ηγεμονική βιομηχανία του Σάο Πάολο» Hurtienne, 1981, σσ. 126-127.
56. «Σχεδόν όλοι οι επιχειρηματίες και 90% των βιομηχανικών εργατών (στο Σάο Πάολο) ήταν μετανάστες (κατά 80% Ιταλοί) οι οποίοι, με το know how που εισήγαγαν, έκαναν γρήγορα το Σάο Πάολο μια Μικρή Βόρεια Ιταλία» Hurtienne, 1981, σ. 127.
57. «Θα δούμε συχνά ότι το μεροκάματο, το βδομαδιακό κτλ. στο πρώτο έθνος είναι μεγαλύτερο απ' ό,τι στο δεύτερο, ενώ η σχετική τιμή της εργασίας, δηλαδή η τιμή της εργασίας σε σχέση τόσο με την υπεραξία όσο και με την αξία του προϊόντος, είναι στο δεύτερο έθνος μεγαλύτερη απ' ό,τι στο πρώτο» K. Marx, Το Κεφάλαιο I, 1963, σ. 578.
58. «Η ίδια η διανομή είναι ένα προϊόν της παραγωγής, όχι μόνο ως προς το αντικείμενο, ότι δηλαδή μπορούν να διανεμηθούν μόνο τα αποτελέσματα της παραγωγής, αλλά επίσης κι ως προς τη μορφή, ότι δηλαδή ένας συγκεκριμένος τρόπος συμμετοχής στην παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές

της διανομής, τη μορφή της συμμετοχής στη διανομή. Η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολοκληρωτικά από τη διάρθρωση της παραγωγής» K. Marx, 1974 Grundrisse, σ. 16.

59. «Ο νέος ηγετικός τομέας της καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης, η βιομηχανία βαμβακιού, δημιουργήθηκε από την αρχή ως βιομηχανία της παγκόσμιας αγοράς 50-75% του προϊόντος εξαγόταν» Hurtienne, 1981, σ. 110.

60. «Στην Αγγλία η καθαρή παραγωγή αυξήθηκε στο διάστημα 1820-1840 κατά 40%, το ποσοστό εξαγωγών κατά 60%, ενώ το σύνολο των μισθών αυξήθηκε κατά 5%» Hurtienne, 1981, σ. 113. «Το 77% των εργατών της κλωστοϋφαντουργίας ήταν το 1838 γυναίκες και παιδιά που απασχολούνταν με τον ελάχιστο μισθό (γυναίκες 1/3, παιδιά 0 του ανδρικού μισθού) σε μια εργάσιμη μέρα που έφθανε μέχρι τις 16 ώρες και μια βδομάδα 8 ημερών» Hurtienne, 1981, σ. 114.

61. «Το μέσο επίπεδο του μισθού στη Γερμανία ήταν το 50% του αγγλικού το 1860 και αυξήθηκε μέχρι το 1905 στο 65% και το 1913 στο 80%» (σ. 121). «Στο τέλος του 19ου αιώνα υπήρχαν (στη Γερμανία) τεράστιες διαφορές στο επίπεδο του μισθού μεταξύ αλλά και στο εσωτερικό των οικονομικών τομέων και των βιομηχανικών κλάδων (περίπου 1:3) και μια μεγάλη διαφορά κατά περιοχές (Αμβούργο/Αν. Πρωσία 1:4), που ως επί το πλείστον οξύνθηκε ακόμα περισσότερο με την εξέλιξη της εκβιομηχάνισης» Hurtienne, 1981, σ. 123.

62. «Το ουσιαστικό για τον ιμπεριαλισμό είναι ο ανταγωνισμός μερικών μεγάλων δυνάμεων που τείνουν στην ηγεμονία» Λένιν, 1964, σ. 112.

63. «Ο ιμπεριαλισμός έχει την τάση να ξεχωρίζει και ανάμεσα στους εργάτες προνομιούχες κατηγορίες και να τους αποσπά από την πλατιά μάζα του προλεταριάτου» Λένιν, 1964, σ. 131. «Στον εμφύλιο πόλεμο ενάντια στην αστική τάξη θα πάνε αναπόφευκτα, και όχι σε μικρό αριθμό, με το μέρος των βερσαλλιέρων ενάντια στους κομμουνάρους» Λένιν, 1964, σ. 15.

64. Βλ. Α. Εμμανουήλ, 1978 και J. O. Andetson, «Κριτική στη θεωρία του Α. Εμμανουήλ», σε Βαότσος/Μητσός, 1982, σ. 352.

65. «Το γεγονός ότι υπάρχουν μέσα εργασίας που είναι δεμένα τοπικά, ριζωμένα στη γη, αναθέτει σ' αυτό το μέρος του παγίου κεφαλαίου έναν ειδικό ρόλο στην οικονομία των εθνών. Δεν μπορούν να σταλούν στο εξωτερικό, δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν σαν εμπορεύματα στην παγκόσμια αγορά. Μπορούν ν' αλλάξουν χέρια οι τίτλοι ιδιοκτησίας πάνω σ' αυτό το πάγιο κεφάλαιο, μπορεί το πάγιο κεφάλαιο να αγοράζεται και να πουλιέται, κι έτσι να κυκλοφορεί ιδεατά. Αυτοί οι τίτλοι ιδιοκτησίας μπορούν μάλιστα να κυκλοφορούν και σε ξένες αγορές, λ.χ., με τη μορφή μετοχών. Όμως, η αλλαγή των προσώπων που είναι ιδιοκτήτες αυτού του είδους του παγίου κεφαλαίου δεν αλλάζει τη σχέση του στάσιμου, του υλικά δεμένου πλούτου μιας χώρας προς το κινητό μέρος του» Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμ. II, σ. 159, 1963.

66. «Επειδή οι διαφορετικοί βιομηχανικοί κλάδοι των διαφορετικών χωρών βρίσκονται αντιμέτωποι ως άμεσοι ανταγωνιστές, συνεπάγεται αυτός ο ανταγωνισμός το να διαμορφώνονται ανά κλάδο διεθνείς αγοραίες αξίες και συνεπώς δημιουργεί διαφοροποιημένα ποσοστά κέρδους για τους μεμονωμένους κλάδους των άνισα αναπτυγμένων χωρών. Επομένως, προσιδιάζει η μορφή του ανταγωνισμού των ποσοστών κέρδους ανάμεσα στα διαφορετικά έθνη κυρίως με τον ενδοκλαδικό παρά με το διακλαδικό ανταγωνισμό» Busch, 1974, σ. 49.

67. Κατ' αναλογία αυτού που συμβαίνει στην εσωτερική αγορά, όπου η σε κοινωνικό επίπεδο καθορισμένη αξία ενός εμπορεύματος διαφέρει από την τυχούσα «ατομική» αξία του.

68. «Σε κάθε χώρα υπάρχει μια ορισμένη μέση εντατικότητα της εργασίας Η μέση εντατικότητα της εργασίας διαφέρει από χώρα σε χώρα, στη μια είναι μεγαλύτερη στην άλλη μικρότερη. Αυτοί οι εθνικοί μέσοι όροι σχηματίζουν επομένως μια κλίμακα που έχει για μονάδα μέτρου της τη μέση μονάδα της παγκόσμιας εργασίας Επομένως, οι διάφορες ποσότητες εμπορευμάτων του ίδιου είδους που σε διάφορες χώρες παράγονται στον ίδιο χώρο εργασίας έχουν άνισες διεθνείς αξίες» Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο I, 1963, σ. 578.

69. «Αν στέλνεται κεφάλαιο στο εξωτερικό, αυτό γίνεται γιατί μπορεί να απασχοληθεί στο εξωτερικό με μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους» Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο III, 1978, σ. 324.

70. «Κατά μέσο όρο οι αμερικανικές επενδύσεις στο εξωτερικό έφθασαν το 3,5% των επενδύσεων που έγιναν μέσα στη χώρα» Busch, 1974, σ. 63.

71. Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε εντοπίσει, ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1970, την ασυνέπεια της θεωρίας της άνισης ανταλλαγής: «Η εξίσωση (ή μάλλον η τάση προς την εξίσωση) των ποσοστών κέρδους μέσω της διεθνούς κίνησης του κεφαλαίου, είναι απαραίτητη για τη θέση της άνισης ανταλλαγής. Η τάση όμως αυτή μπορεί να φθαρεί από τις ανάγκες του μονοπωλιακού κεφαλαίου» (Παπανδρέου, 1975, σ. 69).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμίν Σ., Η άνιση ανάπτυξη, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1976.
«Καπιταλισμός, κρατικός κολλεκτιβισμός και σοσιαλισμός», Μηνιαία Επιθεώρηση, τεύχ. 2, Αύγουστος-Σεπτέβρης, 1977.
Ο ιμπεριαλισμός και η άνιση ανάπτυξη, εκδ. Καρανάση, Αθήνα, 1978.
Συνέντευξη στη Μηνιαία Επιθεώρηση, τεύχ. 10, Σεπτέβρης, 1981.
Βαϊτσοσ Κ.-Seers D., Κοινή Αγορά και Άνιση Ανάπτυξη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1982.
Βαϊτσοσ Κ.-Μητσός Α. (επιμ.), Διεθνής Οικονομική, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1982.
Βεργόπουλος Κ.-Αμίν Σ., Δύσμορφος καπιταλισμός, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.
Βαλλιάνος Χρ., «Για την έννοια της Επιστημονικής-Τεχνικής Επανάστασης», Θέσεις τεύχ. 3, 1983.
Γιαννίτσης Τ., «Διεθνής ειδικευση και καταμερισμός εργασίας μεταξύ Ελλάδας και νεοανερχόμενων βιομηχανικών χωρών», Θέματα Προγραμματισμού τεύχ. 2, ΚΕΠΕ, 1984.
Δημούλης Δ.-Γιαννούλη Χρ., Έθνη-Τάξεις-Πολιτική. Η διαλεκτική του πολέμου, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1995.
Εμμανουήλ Αρ., Η άνιση ανταλλαγή, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1978.
Ζαλέ Λ., Η λεηλασία του Τρίτου Κόσμου, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1975.
Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών Ε.Σ.Σ.Δ., Πολιτική Οικονομία του καπιταλισμού, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.
Ιωακείμογλου Η., «Συλλογικός εργάτης ή εργάτης-μάζα;», Θέσεις τεύχ. 3, 1983.
«Αυτοματοποίηση της παραγωγής και συλλογικός εργάτης», Θέσεις, τεύχ. 4, 1983.
«Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση», Θέσεις, τεύχ. 11, 1985.
Κομνηνός Ν., «Η πώλωση της συσσώρευσης του κεφαλαίου», Θέσεις, τεύχ. 7, 1984.
Κόρντοβα-Μιέρρες-Καρντόζο-Μαρίνι,-Ζόνταγκ, Λατινική Αμερική, φασισμός ή επανάσταση; εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.
Córdova-Michelena, Η οικονομική δομή της Λατινικής Αμερικής, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, (χ.χ.).
Κυπριανίδης Τ., «Προστατευτισμός ή ελεύθερες ανταλλαγές;», Θέσεις, τεύχ. 11, 1985.
Κυπριανίδης Τ.-Μηλιός Γ., «Σημειώσεις πάνω στις μαρξιστικές θεωρίες για την οικονομική κρίση», Θέσεις, τεύχ. 3, 1983.
Λένιν Β. Ι., Ο ιμπεριαλισμός, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1964.
Κράτος και επανάσταση, εκδ. Νέοι Στόχοι, Αθήνα, 1971.
«Ο αριστερισμός παιδική αρρώστια του κομμουνισμού», εκδ. Στόχοι, 1972.
Άπαντα, τόμ. 3, 21, 22, 23, 24, έκδοση ΚΚΕ, 1953.
Άπαντα, τόμ. 38, έκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982.
Άπαντα, τόμ. 31, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986.
Λούξεμπουργκ Ρ., Τι είναι η πολιτική οικονομία; εκδ. Κοροντζή, 1976.
Η ρώσικη επανάσταση, εκδ. 3/4ψιλον, Αθήνα, 1978.
Μαντέλ Ε., Ο ύστερος καπιταλισμός, εκδ. Gutenberg, 1975.
Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι και τόμ. ΙΙ, εκδ. Μόρφωση, Αθήνα, 1963.
Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, εκδ. Παπακώστα, Αθήνα, 1965.
Το Κεφάλαιο, τόμ. ΙΙΙ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
Μετάβαση στο Σοσιαλισμό, εκδ. Αλέτρι, Αθήνα, 1981.
Μεταξάς Π., «Η θεωρία μητρόπολης-περιφέρειας», ΚΟΜΕΠ, τεύχ. 11, 1979.
Μηλιός Γ., «Ο ιμπεριαλισμός και η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού», Αγώνας για την κομμουνιστική ανανέωση, τεύχ. 2, 1978.
«Μαρξισμός ή πολιτική οικονομία του μονοπωλίου;» Θέσεις, τεύχ. 2, 1983.
«Πώλωση της συσσώρευσης και διεθνοποίηση του κεφαλαίου», Θέσεις, τεύχ. 12, 1985.
Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988.
«Ο Λένιν αντιμέτωπος με το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (1893-1899): Μια επίκαιρη μαρξιστική ανάλυση», Θέσεις, τεύχ. 38, 1992(α).

- «Η ιστορική μαρξιστική συζήτηση για τις οικονομικές κρίσεις 1900-1935 και η σημασία της», Θέσεις, τεύχ. 41, 1992(β).
- Μηλιός Γ.-Ιωακείμογλου Η., Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- Miaille M., Το κράτος του δικαίου, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα, 1983.
- Baran P. A., Η πολιτική οικονομία της ανάπτυξης, εκδ. Κάλβος, Αθήνα, 1977.
- Μπετελέμ Σ., «Θεωρητικές παρατηρήσεις», στο Α. Εμμανουήλ, Η άνιση ανταλλαγή, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1978.
- Busch K., «Η συζήτηση στην Ο.Δ. Γερμανίας για την παγκόσμια αγορά», Θέσεις, τεύχ. 5, 1983.
- «Προστατευτικές τάσεις στο διεθνές εμπόριο και η πολιτική των συνδικάτων», Θέσεις, τεύχ. 11, 1985.
- Η Ευρώπη μετά το 1992, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1992.
- Μπουχάριν Ν., «Οι οικονομικές ρίζες του ιμπεριαλισμού», Θέσεις, τεύχ. 3, 1983.
- Νικολινάκος Μ. (επιμ.), ΕΟΚ-Ελλάδα-Μεσόγειος, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1978.
- Palloix Ch., Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1978.
- Παπανδρέου Α., Ιμπεριαλισμός και οικονομική ανάπτυξη, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1975.
- Πέτρας Τζ., «Για μια θεωρία της βιομηχανικής ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου», Μηνιαία Επιθεώρηση, τεύχ. 38, Αύγουστος 1983.
- Ποπόφ Γ., Οι αναπτυσσόμενες χώρες από τη σκοπιά της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Πουλαντζάς Ν., Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.
- Στογιαννίδου Μ., «Καπιταλιστική πόλη και αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης», Θέσεις, τεύχ. 11, 1985.
- Aglietta M., «World Capitalism in the Eighties», New Left Review 136, 1982.
- Althusser L.-Balibar E., Das Kapital lesen, 2Bd., Rowohlt, Reinbeck-Hamburg, 1972.
- Betrola G., «Factor mobility, uncertainty and exchange rate regimes», in De Cecco-Giovannini (ed.), A European Central Bank?, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- Boccard P., Der Staatsmonopolistische Kapitalismus, Berlin (Ost), 1972.
- Brauchli W., «Modern Global Commerce is Rooted Deep in the Past», Wall Street Journal Interactive Edition, Special Report, 26 Σεπτεμβρίου 1996.
- Bucharin N., Die kapitalistische Stabilisierung und die proletarische Revolution, Bericht an das VII. Erweiterte Plenum des Exekutivkomitees der Komintern, EKKI, Moskau, 1926.
- Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals, CARO Druck, Heidelberg, 1970.
- Bukharin N., Imperialism and World Economy, Merlin, London, 1972.
- Busch K., «Ungleicher Tausch-Zur Diskussion über internationale Durchschnittsprofite, ungleichen Tausch und komparative Kostentheorie anhand der Thesen von A. Emmanuel», in PROKLA, nr. 8/9, 1973.
- Die Multinationalen Konzerne. Zur Analyse der Weltmarktbeziehung des Kapitals, Ed. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1974.
- Busch K.-Scholler W.-Seelow W., Weltmarkt und Weltwährungskrise, Bremen, 1971.
- Busch K.-Grunert G.-Tobergte W., Strukturen der kapitalistischen Weltökonomie, Breitenbach Publishers, Saarbrücken, 1984.
- Castells M., La question urbaine, Fr. Maspero Ed, Paris, 1974.
- Cardoso F. H., «Das Brasilianische Entwicklungsmodell» στο PROKLA, nr. 6, 1973.
- Córdova A., Strukturelle Heterogenität und wirtschaftliches Wachstum, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1973.
- Dumenil G., Le concept de loi économique dans le Capital, Maspero, Paris, 1978.
- Duncker H.-Goldschmidt A.-Wittfogel K. A., Arbeiterschulung, Verlag für Literatur und Politik, Wien/Berlin, 1930. Reprint Erlangen, 1970.
- Esser Q., Lateinamerika Industrialisierungsstrategien und Entwicklung, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1979.

Frank A. G., *Kapitalismus und Unterentwicklung in Lateinamerika*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1969.

Weltwirtschaft in der Krise, Rororo, Hamburg, 1979.

Froebel F.-Heinrichs J.-Kreye O., *Die neue internationale Arbeitsteilung*, Rowohlt, Hamburg, 1983.

Guevara Ch. E.-Frank A. G.-Marini R. M.-Stavenhagen R.-Vitale L., *Die Entwicklung der Unterentwicklung*, Wagenbach Verlag, Berlin, 1980.

Harvey D., «Globalization in Question», εισήγηση στο Congres Marx International, Universite Paris X, Παρίσι 27-30/09/95.

Hein W., «Zur politischen Okonomie olexportierender Lander», PROKLA, nr. 42, 1981.

Hilferding R., *Das Finanzkapital EVA*, Frankfurt a. M., 1973.

Holloway J., «Reform des Staates, Globales Kapital und nationaler Staat», in PROKLA, nr. 90, 1993.

Hurtienne Th., «Peripherer Kapitalismus und autozentrierte Entwicklung», PROKLA, nr. 44, 1981.

IMF World Economic Outlook October 1994, Washington DC, 1994.

Kreye O. (HRSG), *Multinationale Konzerne*, Reihe Hanser, Munchen, 1974.

Kurz R., *Der letzte macht das Licht aus*, Edition Tiamat, 1993.

Lipietz A., «Towards Global Fordism?», *New Left Review* 132, 1982.

Le capital et son espace, la decouverte/maspero, Paris, 1983.

Luxemburg R., *Die Akkumulation des Kapitals*, Verlag Neue Kritik, Frankfurt a. M., 1970.

«Zur russischen Revolution», in *Luxemburg Gesammelte Werke*, Bd. 4, S. 332ff, Dietz, Berlin (Ost), 1983.

Mandel E., *Der Spatkapitalismus*, Frankfurt a. M., 1972.

Marx K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Okonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1974.

Menzel U., *Auswege aus der Abhangigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualitat Europas*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1988.

Das Ende der Dritten Welt und das Scheitern der groen Theorie, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1992.

Menzel U.-Senghaas D., *Europas Entwicklung und die dritte Welt. Eine Bestandsaufnahme*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1986.

Milios J., «The Problem of Capitalist Development», in Gottdiener M.-Komninos N.(eds.), *Capitalist Development and Crisis Theory*, London/New York, 1989.

Murray R., «The Internationalization of Capital and the National State», *New Left Review* 67, 1971.

Neuss Ch., *Imperialismus und Weltmarktbeugung des Kapitals*, Erlangen, 1972.

OECD International Direct Investment and the New Economic Environment, Paris, 1989.

International Direct Investment. Policies and Trends in the 1980s, Paris, 1992.

International Direct Investment Statistics Yearbook, Paris, 1993(a).

Industrial Policy in OECD Countries, Annual Review, Paris, 1993(b).

Palloix Ch., *Les firmes multinationales et le proces d' internationalisation*, Maspero, Paris, 1973.

Schubert A., *Die internationale Verschuldung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1985.

Senghaas D. (Hrsg.), *Peripherer Kapitalismus. Analysen uber Abhangigkeit*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1977.

Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen uber abhangige Reproduktion, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1978.

Kapitalistische Weltokonomie. Kontroversen uber ihren Ursprung und ihre Entwicklungsdynamik, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1979.

Von Europa lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1982.

Die Zukunft Europas. Probleme der Friedensgestaltung, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1986.

Stamatis G., «Unreproduktive Arbeiten, Staatsausgaben, gesellschaftliche Reproduktion und Profitabilität des Kapitals», στο PROLA nr. 28, 1977.

Sweezy P., Theorie der kapitalistischen Entwicklung, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 1970.

Szentes T., Politische Okonomie der Entwicklungslander, Frankfurt/Budapest, 1974.

Tibi B., Militar und Sozialismus in der Dritten Welt, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1973.

Vernon R., Sovereignty at Bay. The Multinational Spread of US Enterprises, London/NewYork, 1971.

Warren B., «How International is Capital?», New Left Review 68, 1971.

Ziebur G., Weltwirtschaft und Weltpolitik 1922/24-1931, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 1984.